Isaac Deutscher

Ryssland efter Stalin

Del 1 – Bokslut över en era

Detta är en översättning av första delen av Isaac Deutschers bok *Russia after Stalin,*[*] vars första (engelska) upplaga gavs ut av brittiska bokförlaget Hamish Hamilton, Bristol 1953. Den första delen (som återges här) är ett bokslut över den stalinska epoken, medan den andra handlar om utvecklingen efter Stalins död och framtidsperspektiven, med utgångspunkt från de tendenser och motsättningar som fanns och verkade i Sovjet vid den tiden.

Den andra delen är intressant, men eftersom den skrevs så tätt efter Stalins död, så är den inte baserad på vetskap om det verkliga skeendet, utan bygger på mer eller mindre intelligenta prognoser. Av denna del finns (än så länge) enbart det sista kapitlet i svensk översättning, se Ryssland efter Stalin Del 2 – Rysk övergång.

Se även artikeln Svar till kritiker, där Deutscher går i svaromål mot kritik av boken *Ryssland efter Stalin*.

Översättningarna har utförts av Martin Fahlgren, Göran Källqvist och Björn Erik Rosin.

En del av noterna har lagts till av översättarna och Marxistarkivets *Red*.

1969 (dvs efter Deutschers död) gavs denna bok på nytt, försedd med en inledning av Marcel Liebman, se: Introduktion till Deutschers *Ryssland efter Stalin*

Innehåll

Förord 1

Kapitel 1: Inledning 2

Kapitel 2: Från leninism till stalinism 7

Kapitel 3: Marxism och primitiv magi 15

Kapitel 4: Arvet från stalinismen – Inrikespolitiken 23

Kapitel 5: Arvet från stalinismen – Utrikespolitiken 34

Lästips 44

[*] Hela boken (på engelska) finns här: Russia After Stalin

Förord

Den bok jag nu placerar i läsarens hand har en märklig historia. Jag började skriva den i mitten av mars 1953, några dagar efter Stalins död. Jag hade för avsikt att sammanfatta Stalin-eran i stort och utifrån sammanfattningen göra några preliminära prognoser. Jag avslutade det inledande kapitlet med förutsägelsen att en brytning med Stalin-tiden skulle ta sin början i Ryssland. Jag hade gjort samma prognos i en artikel som skrevs för *Manchester Guardian* några timmar före Stalins död. Mina vänner, bland dem framstående forskare av sovjetiska angelägenheter, skakade skeptiskt på huvudet.

När jag hade avslutat de första kapitlen höll redan häpnadsväckande förändringar på att äga rum i Moskva. Malenkovs regering påbjöd en amnesti och rensade luften från Stalin-tidens sista, giftiga skandal, Kreml-läkarnas så kallade komplott. Jag medger gärna att jag inte hade förväntat mig att min förutsägelse skulle börja bli verklighet så snart. Jag hade tänkt i termer av månader och år, inte dagar och veckor. Detta faktum förklarar en viss avsaknad av stilistisk enhetlighet i boken. I början diskuterade jag den förväntade utvecklingen som något som tillhörde framtiden. Senare var jag tvungen att beskriva denna utveckling i nutid och till och med i förfluten tid. Jag har inte försökt avlägsna dessa diskrepanser. En historiker som skyndar till den plats där det förflutna, nutiden och framtiden möts och försöker beskriva skådeplatsen tar många risker, inte bara stilistiska, och kan knappast beskriva skeendet utan att tillåta sig att tänka högt.

Mitt huvudsyfte har emellertid varit att erbjuda en tolkning av en viktig historisk förändring, en tolkning som baseras på fakta och på en analys av grundläggande tendenser som verkar i i det sovjetiska samhället. Det är framförallt med utgångspunkt från dessa tendenser sedda i ett långt perspektiv som jag har försökt se de senaste händelserna, och skissera framtidsutsikterna. Endast på detta sätt är det enligt min uppfattning möjligt att finna en tråd som leder genom samtidshistoriens labyrint och det kaos som uppstår av händelser som skenbart är utan samband.

Jag blivit hjälpt av min fru i detta arbete. Ingen tack kan göra rättvisa åt det bidrag som hennes outtröttliga tålamod, omdöme och kritiska sinne har gjort. Jag står också i stor tacksamhetsskuld till fröken Elizabeth Brommer för mycket många utmärkta stilistiska förslag.

Jag tackar redaktörerna för *Manchester Guardian*, *The Times* och *The Reporter* (New York) som har låtit mig återge några avsnitt från mina artiklar som publicerats på deras sidor.

Coulsdon, Surrey I.D.

20 april 1953

(Översättning: Martin Fahlgren)

Kapitel 1: Inledning

När Stalin dog hyllade hela världen, avsiktligt eller oavsiktligt, den döde och den legend som svävade över hans kista. I sina anhängares ögon höjde han sig högre än Moses i de bibliska judarnas ögon, ty Stalins anhängare trodde att han verkligen hade lett sitt folk till det förlovade landet. Huvuddelen av hans fiender såg honom som ett förkroppsligande av den Onde, och visade på sitt sätt respekt för Stalin genom att beskriva hans bortgång som en viktig historisk händelse, fylld av oöverskådliga konsekvenser. Om hur många offentliga personer går detta att säga vid deras död med särskilt stor övertygelse?

Ofrivilligt påminns man om Shelleys rader ”Vid nyheten om Napoleons död”:

> Hur! klämtar inte *hans* själaringning?
> Och lever *du* fortfarande Moder jord?
> Du värmde dina gamla fingrar
> Över täckta och kalla glödande kol
> Av denna glödande själ, när den flydde –
> Vad, moder, skrattar du när han är död?

Det är faktiskt väldigt få historiska figurer som har haft ett lika hårt grepp om sina samtidas liv och fantasier. I en orolig värld, under en epok av ytterst våldsamma konflikter och omvälvningar, där så många diktatorer, härskare, regimer, regeringar och partier den ena efter den andra höjde sig för att på nolltid stjälpas till sin undergång. Endast Stalin härskade under nästan 30 år över ett jättelikt land. Han kunde mycket väl skryta över att hans regering var den stabilaste i världen, och han sin tids bäst etablerade härskare.

Men under större delen av sitt styre förutspådde oraklen nästan ständigt att hans fall var nära förestående. Alla av dem var inte idioter – bland dem fanns kloka och till och med stora män. I själva verket hade Stalin så att säga upprättat sin tron på en vulkan som periodvis skakades av djupa omvälvningar – på den ryska revolutionens heta lava och mitt i dess eld och rök. Vid varje explosion och buller förväntade sig åskådarna att det inte skulle finnas ett spår kvar av Stalin när röken väl skingrades. Men varenda gång var Stalin kvar på sin gamla plats, oskadd och i en ännu mäktigare och mer respektingivande ställning än tidigare. Och vid hans fötter låg både hans fienders och vänners sargade kroppar. Han verkade vare en halvgud som härskade över vulkanen.

En hel rysk generation värmdes av hans prakt och darrade i hans skugga. Under de sista 15 åren av hans liv gjorde inte bara Ryssland utan hela världen det. I folkets föreställningsvärld hade han mänsklighetens öde i sina händer.

Hur sonen till en fattig georgisk skomakare, en svältande elev vid prästseminariet i Tbilisi, en man som till det yttre var så grå och icke framstående, som talade på ett så torrt, pedantiskt sätt, kunde stiga upp till denna nästan mytiska storhet kommer för alltid att fascinera var och en som studerar mänsklighetens angelägenheter.

Inte att undra på att man efter hans död frågar sig hur stort gap Stalin, på gott och ont, har lämnat efter sig, och hur, om alls, det kommer att fyllas igen.

Det finns fortfarande vissa – och denna författare en av dem – som inte skriver under på Carlyles syn på historien och inte tror på mytiska hjältar och halvgudar. Utan någon önskan att förringa hans speciella storhet, kan man ändå tänka att en stor del av den storslagenhet som omgav honom bara var en av de alltför många synvillor som omständigheter och människans längtan efter illusioner har förenat för att skapa och befästa beständiga historiska bilder. Det går att hävda att Stalins storhet i bästa fall återspeglade frågornas omfattning och de väldiga samhällsprocesser som låg bakom hans bana.

De som antar denna uppfattning kommer att föredra att närma sig halvguden på ett nyktert sätt, nagelfara hans verkliga särdrag, beröva honom hans olympiska klädnad och slå fast hans verkliga betydelse.

Här ämnar jag inte följa Stalin under hela hans liv – det har författaren gjort på andra ställen.[1] Men det kan nu vara lämpligt att, om än preliminärt, göra en balansräkning över hans livsverk. Det är förvisso i en sådan balansräkning som svaret på de frågor som Stalins bortgång ställer ska sökas.

”Det kan inte ske och det kommer inte att bli någon förändring i Sovjetunionen och inom den kommunistiska rörelsen i stort”, hävdar stalinisterna nu, förvissade om att Stalins arbete kommer att utföras av hans efterträdare. ”Stalin är död – länge leve stalinismen!” var det stridsrop som skallade i Moskva över Stalins öppna kista.

Efter att under så lång tid ha försökt övertyga oss om att Stalin var historiens största geni, sin tids Marx och Lenin, framkastar stalinisterna nu plötsligt, om än diskret, det klassiska marxistiska argumentet att individer inte betyder något under historien, eftersom de bara är ombud och representanter för större krafter, för de samhällsklasser som är historiens verkliga rörelsekrafter. Sovjetunionens folk, får vi höra, har redan hittat sina nya representanter, språkrör och ledare, som kommer att tala med Stalins röst, på samma sätt som Stalin har talat med Lenins röst.

Med detta resonemang avslöjar Stalinkulten sig själv: vad det innebär är att Stalinkulten bara var ett propagandaknep och lurendrejeri. Stalinlegenden har i sanning varit mer än det. Men oavsett hur negativ syn man har på den, så är, som vi ska senare, försäkringarna att Stalins död inte kommer att innebära några förändringar i Sovjetunionen absolut inte trovärdiga. Här räcker det att i förbigående konstatera hur idiotiskt det är att de påstådda anhängarna till dialektisk materialism ställer Sovjetunionen över ”historiens lagar”.

Hela världen antas vara utsatt för dialektiska förändringar. Ingenting är statiskt. Överallt rasar en kamp mellan antagonistiska element som utgör förändringarnas väsen. Allting är tillväxt och förfall. Bara på gränsen till stalinismens sfär vägras dialektiken inresetillstånd, uppenbarligen som en besökare som misstänks för icke-sovjetisk verksamhet. I det stalinistiska Ryssland finns inga och kan det inte finnas några antagonistiska element, inga motsättningar, ingen process av verklig förändring och omvandling – bara en harmonisk utveckling och fulländning av samhället.

Den sovjetiska världen är förstås inte immun mot de förändringarnas lagar som resten av den ansatta världen utsätts för. Trots den synbara motsatsen har dessutom dessa lagar verkat i Sovjetryssland på ett intensivare och mer omfattande sätt än på andra ställen. I sig själv kan inte ens den mäktigaste härskares död ändra ett lands öde. Men den kan fungera som katalysator av slumrande förändringar som har pågått sedan ett tag. Vilken är dessa processers verkliga natur? Och är det troligt att Stalins död fungerar som en katalysator på dem? Det är vår analys’ främsta ämne.

Antikommunisten som har hypnotiserats av Stalinlegenden på ett negativt sätt försäkrar också oss att det inte kommer att ske några förändringar i Ryssland. Han pekar på Stalinregimens oföränderliga fasad och drar slutsatsen att allting bakom den har frusit till oföränderlighet. Han ser inget annat än den enkla bilden av ett viljelöst, hjälplöst, kuvat folk på 200 miljoner (eller till och med 800 miljoner om alla kommunistländer räknas) som styrs av tyrannens järnstav.

[1] Isaac Deutscher, Stalin, på marxistarkiv.se.

Det faller aldrig de som håller fast vid denna överförenklade syn in, att fråga sig hur det kan komma sig att länder som under vårt århundrade har givit så många bevis på en revolutionär sinnesstämning och temperament har blivit så undergivna och förlamade. Hur kan det komma sig att ryssarna som under ett helt sekel kastat bomber mot sina guvernörer och ministrar, jagat sina tsarer med revolvrar, under detta århundrades första två decennier gjort tre revolutioner, utkämpat så många inbördeskrig, och fyllt världen med sitt vapenskrammel – hur kan det komma sig att samma ryssar har blivit lera i händerna på några få män i Kreml? Eller hur kan det komma sig att kineserna, som också har skakat av sig dynastier, krigsherrar och republikanska regimer och föreföll oförmögna att lugna ner sig politiskt, till synes har accepterat Mao Zedong och underkastat sig den stränga disciplin som han har påtvingat dem?

På en mer sofistikerad nivå förs argumentet fram att vår tid har fört med sig nya härskartekniker som gör det möjligt för en totalitär härskare att förvandla den mest oroliga och rebelliska nation till sin leksak. Moderna massmedia för propaganda, nätverk av spioner som genomsyrar allt, statens makt som arbetsgivare och terror med koncentrationsläger, lyder argumentet, garanterar de totalitära regeringarnas stabilitet. Av det följer att en sådan regering bara kan störtas utifrån, genom att besegras i krig, så som Hitlers och Mussolinis regimer har störtats. I så fall är Stalins död en händelse utan betydelse. Den massiva totalitära maskinen kommer att fortsätta att fungera i bakgrunden precis som tidigare. En hel sovjetisk generation har redan genomlevt mardrömmen i Orwells *1984*, och den kommer att fortsätta att göra det under obestämd tid.

Det är svårt att förneka att detta resonemang är giltigt. Tyvärr har samtida erfarenheter givit alltför många bevis som verkar stöda det. Men resonemanget har också viktiga brister. De som för fram det har en benägenhet att tänka på 1920-talets och det tidiga 1930-talets primitiva ryska samhälle och dagens Kina i termer som bara är tillämpbara på högt industrialiserade och organiserade västländer.

I Ryssland på 1920-och början av 1930-talet – som var de år då den stalinistiska regimen bildades och konsoliderades – var staten ännu inte någon allsmäktig arbetsgivare. Och inte heller är den det i Kina idag. Hänvisningen till den totalitära propagandans ”massmedia” är ännu mer ovidkommande. I de flesta ryska städer och byar under början och mitten av Stalinperioden smattrade inte radioapparater fram en ”allt genomsyrande” propaganda, helt enkelt därför att de inte fanns tillgängliga i tillräckligt antal. Inte heller är de tillgängliga i Kina ännu. I ett primitivt och till stor del icke läskunnigt land är inflytandet från propagandans andra kraftfulla ”massmedium”, tidningar, till stor del ineffektivt. Tre fjärdedelar av den ryska nationen läste inga tidningar vid den tidpunkt då Stalin upprättade sin totalitära regim. Inte heller läser den överväldigande majoriteten av det kinesiska folket tidningar idag.

Det enda man kan säga om ”massmedia” är att de i ett läskunnigt land är av största betydelse för alla som aspirerar på makten, och att de i en etablerad totalitär regim används för att förhindra eller bromsa bildandet av självständiga uppfattningar. Till och med då är deras roll sekundär – om masspropaganda lyckas eller misslyckas beror på en rad varierande faktorer, inte bara på propagandamedlen. Samma sak gäller verktygen för politisk terror. De verkar inte i ett tomrum. Hur effektiva de är beror till stor del på karaktären hos det material mot vilket de används, och på ett lands politiska moral, som kan underlätta, hindra eller i extrema fall till och med få stopp på terrorapparaten.

De som talar om den totalitära apparatens allsmäktighet har en märkligt orealistisk och ytlig syn på samhället, en egendomligt mekanisk syn som knappast anstår författare som till största delen är så föraktfulla mot marxismens materialistiska sociologi. De ser bara en sida av samhället – den politiska maktens mekanismer. Som regel bortser de från de ekonomiska, sociala, kulturella, psykologiska och moraliska trenderna i ett lands liv. Men regeringsmekanismernas

effektivitet beror till stor del på dessa trender. Det är mot dem vi bör rikta uppmärksamheten för att se hur de kan påverka stalinismens öde efter Stalin. Då kommer vi att se att det var stalinismens speciella paradox att den med ena handen skoningslöst och desperat kämpade för att upprätthålla sin makt över det ryska folkets kropp och själ, och med den andra lika skoningslöst och envist förstörde just förutsättningarna för att vidmakthålla sig själv. Med andra ord har Stalin gjort mycket, både negativt och positivt, för att säkerställa att stalinismen inte kommer att kunna överleva honom särskilt länge.

Under veckorna före och efter Stalins död var tidningarna fyllda av spekulationer om hemlig rivalitet i Kreml, komplicerade komplotter där än Berija försökte driva bort Malenkov och Molotov, än Malenkov och Berija antogs driva bort Molotov, medan andra versioner sa att Bulganin och Berija förberedde en kupp mot alla de andra.

Det fanns troligen en del gnistor bakom denna enorma produktion av journalistisk rök. Inte allt gick smidigt innanför Kremls murar under de sista veckorna av Stalins liv, vilket historierna om läkarnas komplott att mörda några av regimens mest framstående personer vagt antydde.

Efter Stalins död har det ofta påstått att Sovjetunionens verkliga regering utövas av ett triumvirat eller någon annat kollegialt organ likt Stalin-Zinovjev-Kamenevs triumvirat som tog makten efter Lenins bortgång.

Är det troligt att historien skulle upprepa sig i sådan detalj och att händelsemönstret efter Lenins död skulle återskapas nu?

Ryssland 1953 skiljer sig avsevärt från Ryssland 1924. Maktens realiteter, samhällsstrukturen, de politiska sedvänjorna, det moraliska klimatet – allting har förändrats till oigenkännlighet, även om spökena från 1924 fortfarande svävar över Röda torget. Men det finns en del tecken på att Stalins efterträdare snart kommer att jaga bort till och med dessa spöken. Han verkar faktiskt ha inlett jakten redan.

Vem är Malenkov? Vad representerar han? Vad ger hans herravälde för löften till Ryssland och världen?

På dessa sidor kommer jag att försöka skissa hans bana och karaktär. Det kommer inte att bli lätt. Fram tills helt nyligen förlöpte Malenkovs karriär bakom Stalins kontors stängda dörrar och fördragna gardiner. Men tillräckligt mycket är känt för att ge en del ledtrådar om Malenkovs personlighet och den politik han sannolikt kommer att föra. Och efter sitt maktövertagande har han givit några fler ledtrådar, varav en del kanske är viktigare än vad de verkade från början.

Men hur Malenkov kommer att spela sin roll beror mindre på honom själv än på scenen där han tvingas spela, på krafterna i bakgrunden, och på i vilket skede handlingen är när han träder in på scenen. Återigen måste vi alltså betrakta hela scenen brett för att närma oss huvudpersonen och för att se var han står i förhållande till det Stalin lämnade till honom.

Det är frestande att tala om stalinismen generellt och glömma bort att stalinismen inte var ett statiskt, oföränderligt fenomen. Tvärtom genomgick den flera distinkta faser, var och en med sina särdrag. Den höll flera sovjetiska generationer under sitt herravälde. Utåt kanske dessa generationer inte verkade skilja sig åt. Alla har dränkts in i Stalinkulten, och alla verkar ha uppträtt på samma sätt. I själva verket har stalinismens läror, paroller och myter påverkat varje åldersgrupp på olika sätt, ty var och en av dem har vuxit upp under olika samhällsförhållanden.

Vi bevittnar nu en avgörande generationsväxling. Det gamla stalinistiska gardet gör gradvis sin sorti. Hur ser de som kommer att ersätta dem på omvärlden? I vilken mån har de utvecklat nya tankar och nya strävanden? Var står Malenkov i förhållande till generationsväxlingen?

Som vi har poängterat i detalj på andra ställen[2] var stalinismen en blandning mellan den ryska revolutionen och urgamla ryska traditioner. Det verkar därför lämpligt att leta efter möjliga föregångare som är tillämpliga på den nuvarande situationen både i de moderna revolutionernas historia och i Rysslands eget förflutna.

Vi känner bara till ett viktigt exempel där en revolutionärt republikansk diktator försökte efterlämna en oerhörd makt och auktoritet till en utvald arvtagare. I 1600-talets England försökte Oliver Cromwell överlämna arvet från den puritanska revolutionen och protektoratet till sin son Richard. Men kort efter Cromwells död störtade hans soldater sonen, återinförde familjen Stuart på tronen och hyllade Charles II:s ankomst minst lika jublande som de hade applåderat avrättningen av Charles I. Är det möjligt att Malenkov kommer att bli Stalins Richard?

I den ryska historien finns minnena av det som hände efter Ivan den förskräckliges och Peter den stores död, de två tsarer som Stalin ofta har jämförts med. Under båda dessa tsarer hade Ryssland makt vuxit enormt och hennes yttre genomgått djupgående förändringar, varav många överlevde deras initiativtagare och på ett djupgående sätt påverkade eftervärlden. Men efter båda dessa tsarer minskade och krympte Rysslands makt. Finns det någon anledning att anta att något liknande kan ske igen?

Man kan också erinra om en annan rysk föregångare. Under Nikolaus I, Järntsaren, verkade Ryssland som fruset i sin härskares tyranni och i – orörlighet. Så betraktade observatörer i väst henne. Men under ytan påverkade andra faktorer som ledde till förändringar. Bara några få år efter att Nikolaus I:s styre hade upphört befriade hans efterträdare Alexander II de ryska och polska livegna bönderna och genomförde ett antal kvasiliberala reformer.

Utan tvivel kan varje föregångare i viss mån vara ovidkommande för den nuvarande situationen. De paralleller som dras med den ryska historien gäller regimer vars ursprung och karaktär inte var revolutionära, trots de svepande reformer som härskarna genomförde. De liknelser som görs med andra revolutioner kan delvis förklaras ogiltiga av den ryska revolutionens annorlunda karaktär, och av det faktum att ingen tidigare revolution, inte ens den franska under sin fas under Napoleon, hade spridit sig över en så enormt stor del av jorden som den som nu ligger under stalinismens herravälde. Varthän är då den ryska revolutionen på väg när dess fjärde decennium närmar sig sitt slut?

Det är de frågor som ska utforskas. Men tillräckligt mycket har kanske redan sagts för att förebåda det övergripande svaret:

Det är osannolikt att förvänta sig att Stalins omedelbara efterträdare bara kommer att vara en fortsättning av Stalin. Utan tvekan kommer han att låtsas vara just det, på samma sätt som Stalin låtsades att han var en fortsättning av Lenin. Egentligen var stalinismen bara en fortsättning på leninismen i vissa avseenden. I andra avseenden utgjorde den en radikal avvikelse från den. Det finns anledning att tro, att oavsett vad som kommer i Ryssland nu så kommer det bara delvis att vara en fortsättning av stalinismen, medan det i en del avgörande avseenden kommer att utgöra ett brott med Stalinperioden.

[2] Se min *Stalin*.

Kapitel 2: Från leninism till stalinism

Förutsägelsen om en brytning med den stalinistiska eran får omedelbart skeptikerna på fötter: ”Nog”, säger de, ”är det ett svepande yttrande? Vad grundar du det på? Bara på Stalins död i mars 1953?”

Nej inte bara på den händelsen. Om Stalin kan man bara säga vad den store tänkaren Georgij Plechanov en gång skrev om andra historiska personer: ”Inflytelserika personer kan tack vare sina förstånds- och karaktärsegenskaper ändra *händelsernas individuella prägel och några av deras speciella följder*, men de kan aldrig ändra deras allmänna *riktning*, ty den bestäms av andra krafter.”

Det är den ”allmänna riktningen” på dagens sovjetiska liv som har förberett brytningen med Stalinperioden, och Stalins död och dess konsekvenser kan bara påverka en liten del av processens ”individuella prägel”.

Förutsägelsen är mindre svepande än vad den först kan verka, när man tillägger att brottet med Stalinperioden troligen kommer att likna det brott med vilket stalinismen frigjorde sig från bolsjevismens leninistiska era.

Stalinismen utvecklades ur leninismen, och behöll vissa av leninismens särdrag och övergav andra. Den fortsatte den leninistiska traditionen, men stod också i hård och outtalad opposition till den. Oavsett vilka trender som kommer att uppstå i Ryssland under den närmaste framtiden så är det sannolikt att de kommer att ha samma dubbla och kluvna inställning till stalinismen, bevara en del av dess drag, förändra en del och överge andra. Stalinismen har sedan en längre tid lidit av en latent kris. Det enda Stalins död kan göra är att helt eller delvis dra fram krisen i det öppna, och understryka behovet av en lösning. Liksom Lenin före honom dog Stalin vid ett vägskäl i bolsjevismens historia.

För att förstå karaktären på detta vägskäl kan det vara av värde att titta bakåt på den väg som Ryssland har färdats på under de senaste tre decennierna, och på vägens startpunkt – övergången från leninism till stalinism. Stalinperiodens arv och Ryssland inställning till det kan då betraktas i rätt perspektiv.

Vid tiden för Lenins sjukdom och död (1922-1924) befann sig bolsjevismen i en djup kris, som förvärrades men ingalunda orsakades av att Lenin försvann. Den ryska revolutionen kunde inte längre gå fram längs den väg på vilken Lenin hade lett den. Om Lenin hade levt längre skulle han knappast befunnit sig i en position för att kunna leda den längs samma väg. Han skulle på ett eller annat sätt ha tvingats att byta inriktning, och hans bortgång skyndade på förändringen.

Den kris för bolsjevikernas angelägenheter som sammanföll med Lenins död påverkade bolsjevismens inrikes- och utrikespolitik, och i själva verket hela dess moraliska klimat.

Lenin hade uppfostrats i den gamla marxistiska tankeskolan som hade uppstått i Västeuropa, när Västeuropa ledde världens industriella utveckling. De marxistiska teorierna om den proletära revolutionen, den proletära diktaturen och den socialistiska ekonomins natur var arbetshypoteser som var utformade för att passa ett högt industrialiserat, civiliserat och organiserat kapitalistiskt samhälle med en mycket starkt utvecklad industriell arbetarklass. Enligt nästan alla de tidiga ryska marxisternas åsikter hade dessa teorier ingen omedelbar praktisk relevans för Ryssland. Fram till mycket sent i sin bana, fram till Första världskriget, vägrade Lenin stöda alla tankar på en socialistisk revolution i Ryssland inom överskådlig framtid.

Först strax innan 1917 ändrade han uppfattning och antog uppfattningen att den ryska revolutionen inte bara skulle tvingas störta tsardömet och det som återstod av den feodala

samhällsordningen, som han hade trott dittills, utan också den underutvecklade ryska kapitalismen.

Under ett helt sekel hade Ryssland präglats av revolutioner, men den revolutionära rörelsen hade letts av en intelligentsia som nästan inte hade några anhängare bland landets bredare klasser. Men sedan sekelskiftet hade den unga, lilla men politiskt mycket aktiva ryska arbetarklassen blivit revolutionens ”främsta drivkraft”. Arbetarna kunde inte förväntas nöja sig med att störta tsaren och den jordägande aristokratin, som de var mot bara indirekt. De såg industrikapitalisterna som sina omedelbara fiender, och under en revolutionär situation var de tvungna att sikta på att expropriera och störta de sistnämnda. Men det skulle utgöra inledningen av en socialistisk revolution som skulle leda till att det upprättades en nationaliserad och planerad ekonomi. Sådan var Lenins inställning när revolutionen bröt ut 1917.

Men Lenin (och hans parti) var fortfarande övertygade om att Ryssland industriella resurser och allmänna civilisationsnivå var helt otillräckliga för att upprätta socialismen. På så sätt tolkade Lenin tanken om en socialistisk revolution i Ryssland, och han ledde själv revolutionen samtidigt som han insåg, att även om rörelsen blev framgångsrik så kunde den inte uppnå sitt slutgiltiga syfte i Ryssland.

Det var en grundläggande motsättning i hans uppfattning. Han försökte lösa den genom att behandla den ryska revolutionen som den första akten i en mycket bredare internationell omvälvning, vars huvudarena han, i linje med den marxistiska traditionen, ansåg vara Västeuropas industriländer.

Den ryska revolutionen var därmed, enligt Lenins åsikt, inte ett självtillräckligt, nationellt ryskt fenomen, och utsikterna för en framtida socialistisk samhällsordning var inte bara beroende av Ryssland otillräckliga resurser.

Västvärldens industri, teknologi och civilisation skulle tillhandahålla socialismens grund och beståndsdelar, och Ryssland, som hade höjts industriellt och kulturellt med hjälp av revolutionära stater i väst, skulle delta i erfarenheterna av och få del av fördelarna med en internationell socialistisk samhällsordning.

Detta var inte bara en teoretisk konstruktion. Bolsjevismens hela känslomässiga innehåll 1917 och därefter var inriktat på en mer eller mindre omedelbart förestående revolution i väst. Lenin och hans medarbetare var inte de ursprungliga upphovsmännen till prognosen om västkapitalismens förestående fall. Och de trodde inte heller för ett ögonblick att det var de som skulle genomföra det. En hel generation europeiska, i synnerhet tyska, socialdemokrater hade vuxit upp i övertygelsen att kapitalismens dagar i väst var räknade. Karl Kautsky var denna generations intellektuella inspiratör (ända fram till 1914 ansåg Lenin sig vara hans ödmjuka lärjunge), och han hade ända sedan seklets början resonerat längs dessa linjer.

Men de flesta västeuropeiska marxister såg sina egna prognoser som ritualer, som en sorts socialistisk variant av det kristna temat om Domedagen. De vägrade låta den praktiska politiken vägledas av sina egna predikningar. I den socialistiska internationalen före 1914 var den ryska revolutionens framtida ledare nästan det enda parti som med lidelse och entusiasm trodde på den internationella revolutionens nära förestående ankomst. Bolsjevikerna satsade sina aktioner och sina huvuden på denna övertygelse.

Lenins död sammanföll med en kris för denna övertygelse. Mellan 1918 och 1923, i efterdyningarna till Första världskriget, höll de revolutionära jäsningar som spreds i Europa övertygelsens låga brinnande. Men den gamla samhällsordningen lyckades överleva i Europa, något reformerad, och 1924 hade de revolutionära jäsningarna dött bort. Den ryska revolutionen skulle förbli isolerad för obestämd tid framåt. Händelserna verkade ha tillbakavisat bolsjevikernas antaganden. Det bolsjevikiska Ryssland tvingades anpassa sig till sin isolering.

Det dilemma som detta gav upphov till stod i centrum för kampen mellan Stalin och Trotskij. För att använda aktuella begrepp, tvingades bolsjevismen avgöra om den skulle låta sin framtid vara beroende av de utländska arbetarklassernas ”befrielse”, det vill säga dessa arbetarklassers egen frigörelse, eller om den borde sikta på att ”stänga ute” kapitalismen vid Sovjetunionens gränser. ”Befrielsepolitiken” verkade ha uttömt sina möjligheter: de främmande ländernas arbetande klasser var varken beredda eller villiga att störta kapitalismen. Den sovjetiska politiken gick sakta men oemotståndligt i riktning mot ”inneslutning”, vilket var en radikal omprövning av de leninistiska antagandena och uppfattningarna.

Det är omtvistat om Lenin själv skulle kunnat genomföra en sådan omprövning, som skulle ha gått emot alla hans intellektuella vanor och avgörande övertygelser. Initiativtagare till stora revolutionära rörelser har sällan, om någonsin, varit förmögna att kasta sina omhuldade teorier och principer överbord när de har kolliderat med den omedelbara verkligheten eller när händelserna sprungit förbi dem. Den ryska revolutionen drog sig tillbaka i sitt skal, och Lenin, den störste internationalisten av alla, kanske inte hade kunna dra sig tillbaka med den. Hursomhelst var den stora majoriteten av hans vänner och lärjungar, som tillsammans med honom hade lett oktoberrevolutionen och hade byggt sovjetstaten, oense med den nya trenden inom bolsjevismen.

Lenin dog vid en tidpunkt då historien hade överväldigat honom. Hans sjukdom och död befriade honom från den bittra nödvändigheten att brottas med ett dilemma som han kanske inte kunnat lösa.

Den kris som leninismen stod inför inrikespolitiskt var inte mindre djup och allvarlig. Även där stod Lenins parti still vid ett vägskäl medan Lenin låg på sin dödsbädd.

Bolsjevismen hade utropat ”proletariatets diktatur” i Ryssland, men den hade också betraktat denna diktatur som en ”proletär demokrati”. Enklare uttryckt hade Lenin öppet och ohämmat förnekat de tidigare besuttna och härskande klasserna och deras partier all politisk frihet. Liksom alla revolutionära regeringar före den, hade hans regering hävdat rätten att förtrycka de som med vapen i hand försökte återupprätta samhällsordningen från före revolutionen. Det var vad proletariatets diktatur innebar.

Men 1917 och därefter förband sig leninismen också att respektera, skydda, främja och på alla sätt utvidga arbetarklassernas politiska frihet, och dessa klasser skulle vara den nya statens verkliga herrar. Det var innebörden i den ”proletära demokratin” som skulle komplettera, eller snarare utgöra basen för, diktaturen.

Men under inbördeskriget, och ännu mer efter det, inskränktes och till stor del krossades gradvis även arbetarklassernas politiska friheter. Detta är inte platsen att förklara och analysera denna utveckling.[1] Här räcker det att säga att diktaturen mot slutet av den leninistiska eran talade å proletariatets vägnar, men att bara en liten rest av proletär demokrati hade överlevt. Bolsjevikerna hade förbjudit alla rivaliserande partier, inklusive mensjevikerna och anarkisterna, som hade sina flesta anhängare bland arbetarna, och socialistrevolutionärerna, som hade sitt stöd bland bönderna.

På grund av sin antirevolutionära inställning hade förvisso dessa partier förverkat det mesta eller nästan allt stöd bland de arbetande klasserna. Men som bolsjevikerna ursprungligen tänkte sig den proletära demokratin, så skulle dessa partier haft tillåtelse att fortsätta att tävla med bolsjevikerna om inflytandet över massorna. Det tilläts de inte göra nu.

[1] För denna beskrivning och analys måste jag hänvisa läsaren till boken Den väpnade profeten, som är en biografi över Trotskij.

Lenin hade aldrig gjort enpartisystemet till en princip, men mot slutet av hans liv hade sovjet-regimen blivit just ett sådant system. Avskaffandet av den ”proletära demokratin” kunde inte undgå att påverka bolsjevikpartiet självt, som nu gick vidare och inskränkte yttrandefriheten i sina egna led, för sina egna medlemmar.

Trenden gick från proletär demokrati till ett envälde som talade å proletariatets vägnar.

Men tanken på en proletär demokrati hade varit djupt rotad i partiets sinne. Lenin hade presenterat var och en av de på varandra följande inskränkningarna av den proletära demokratin som en krisåtgärd som skulle avskaffas så fort krisen var över. Under inbördes-kriget förbjöd han mensjevikerna, socialistrevolutionärerna och andra mindre grupper. Sedan lät han dem verka öppet igen och förnya sin verksamhet, och slutligen drev han dem under jorden. Den interna friheten i bolsjevikpartiet överlevde inbördeskriget, men började snabbt minska strax efteråt. Kris följde på kris, och de inskränkningar som från början var ämnade att vara tillfälliga kom att bli kvar.

Den riktning i vilken regimen utvecklades var djupt oroande för viktiga delar av bolsjevik-partiet. Mot slutet av den leninistiska eran var partiet internt splittrat om denna fråga. En del av dess ledare och medlemmar krävde en återgång till proletär demokrati, även om väldigt få gick så långt som att kräva att friheten skulle återupprättas för de fiender till revolutionen som hade besegrats. Andra försökte bromsa utvecklingen mot ett kvasisocialistisk envälde halv-vägs. Och av övertygelse eller egenintresse eller båda, talade andra för den rådande trenden, och sa eller antydde att ett återupprättande av de politiska friheterna skulle spoliera revolutionen, och att dess säkerhet var beroende av att makten koncentrerades ännu mer till toppen, till centralkommittén, till politbyrån, och så småningom i händerna på en enda ledare. Bolsjevismen slets mellan sitt demokratiska förflutna och sin odemokratiska framtid.

Lenins ställning i denna diskussion var ytterst svår. Han hade varit ansvarig för de åtgärder som begränsade yttrandefriheten även för de som hade stött revolutionen, och han hade också varit den proletära demokratins banerförare. Han försökte hitta en balans mellan diktatur och demokrati. Han styrde själv inte partiet med järnhand. Han behärskade det enbart med tyngden hos sin intellektuella och moraliska auktoritet. Vid alla de partikongresser där han satt ordförande angreps han öppet av många och ibland mycket inflytelserika motståndare. Ibland röstades han ner, och då antingen underkastade han sig majoriteten eller försökte upphäva beslutet med konstitutionella medel.

Under sina sista år försökte Lenin bromsa utvecklingen från proletär demokrati till envälde halvvägs. Men trenden skulle visa sig vara starkare – den kunde inte längre hejdas, än mindre vändas. Om inte annat visade sig detta på ett slående sätt i historien om Lenins testamente. I detta testamente rådde Lenin sina anhängare att avsätta Stalin från posten som partiets generalsekreterare på grund av att Stalin hade samlat alltför mycket makt i sina händer och använde den på ett brutalt sätt. Lenins råd ledde ingen vart.[*] Hans efterträdare ignorerade det och sopade det åt sidan samtidigt som de inledde en halvt religiös kult av den döde Lenin.

Om Lenin hade levt längre så kunde han inte ha brottats med dilemmat i all evighet, ty i så fall skulle trenden ha övervältigat eller kringgått honom. Han hade blivit tvungen att bestämma sig för att antingen gradvis återupprätta den proletära demokratin eller för en enväldig sorts regering, och då skulle han själv tvingats bli envåldshärskare. Med andra ord skulle han antingen tvingats göra det Trotskij gjorde eller det Stalin gjorde. I viss mening blandades båda dessa personer i Lenins personlighet, och det är åtminstone tveksamt om han kunde ha blivit antingen en Trotskij eller en Stalin utan att lösa upp hela sin personlighet.

[*] Om detta, se Lenins sista strid av Moshe Lewin – *Red*

Således ser vi återigen hur en stor ledares död sammanföll med avgörande oro som skulle driva bort hans parti från sin vanliga väg, orsaka en omvälvning av dess åskådningar och moraliska klimat och omgruppera dess ledning. Händelsen med Lenins död 1924 kan betraktas som ”något relativt”, för att använda Plechanovs ord. Den ägde rum ”vid en skärningspunkt mellan oundvikliga händelser”.

Det gjorde även Stalins uppstigande till makten. Mer än någon annan bolsjevikledare var Stalin beslutsam att lösa bolsjevismens kris på ett avgörande sätt, utan att otillbörligen återvända till partiets traditioner, utan att ge efter för teoretiska skrupler eller – mänsklig svaghet. Det faktum att han gjorde leninismen till en kult motsäger inte detta påstående. Det var bara därigenom han kunde göra leninismen harmlös och ovidkommande för den praktiska politiken. Den leninistiska traditionen hade dominerat partiet så kraftigt att det enda sättet att effektivt bryta med denna tradition var att framställa brytningen som hängivenhet.

I ett grundläggande avseende fortsatte Stalin givetvis Lenins arbete. Han försökte bevara den stat som Lenin hade grundat och öka dess makt. Han bevarade och utvidgade sedan den nationaliserade och statligt skötta industrin, som bolsjevikerna såg som den grundläggande ramen för sitt nya samhälle. Dessa viktiga band av kontinuitet mellan leninism och stalinism kapades aldrig.

Men när Stalin tog över ledningen av staten var den i ett sådant tillstånd att den bara kunde bevaras genom att politiskt omformas till nästan sin motsats. I teorin kunde den fortfarande ha blivit antingen en proletär demokrati eller ett envälde. I själva verket stod bara en väg öppen: den som ledde till envälde.

Den bolsjevikiska regimen kunde inte återgå till sitt demokratiska ursprung, eftersom den inte kunde hoppas på tillräckligt demokratiskt stöd för att garantera sin överlevnad. Efter inbördeskrigen med sitt arv av ödeläggelse, fattigdom och svält, fanns det alltför mycket akut missnöje i de klasser som hade hjälpt bolsjevikerna att vinna dessa krig för att bolsjevikerna skulle kunna lita till deras stöd. Under senare år, när det ekonomiska återuppbygget pågick och den härskande gruppen kunde ha fått mer folkligt stöd, var dess medlemmar redan fast i odemokratiska regeringsvanor och hade intresse av att behålla dessa vanor. Det är som regel enklare för en regering eller ett parti att fjärma sig tusentals kilometer från en demokratisk princip än att återvända en enda meter i riktning mot den.

Stalin var inte benägen att återvända ens en tum. Han identifierade sig helhjärtat och oreserverat med utvecklingen mot envälde. Han blev dess främsta förespråkare och förmånstagare. Han omstöpte orubbligt den leninistiska staten till nya auktoritärt byråkratiska former.

Han tvekade ännu mindre om att bryta med leninismens revolutionärt internationalistiska sida.

Under den leninistiska perioden hade han, som alla andra bolsjeviker, utvecklat uppfattningen att den ryska revolutionen inte kunde vara självtillräcklig, och att dess framtid var beroende av världsrevolutionens framsteg. Han upprepade detta eftertryckligt strax efter Lenins död, och sa att socialismen inte kunde byggas i ett enda isolerat land, speciellt i ett så ”underutvecklat” land som Ryssland.

Även om han upprepade detta leninistiska axiom var världsrevolutionen för honom bara en abstrakt tanke. Den omedelbara verklighet som han var helt försjunken i, och som han uppriktigt reagerade på, var den ryska revolutionen. De andra partiledarna hade under många år levt som emigranter i väst och hade imponerats av den till synes mäktiga marxistiska rörelsen, och kunde med stor ärlighet hävda att den internationella kommunismen måste gå före Sovjetryssland, eller till och med att Sovjetrysslands intressen måste underordnas världsrevolutionens intressen. För Stalin var detta resonemang föga bättre än en psykisk avvikelse bland emigranterna, som väst hade förtrollat och berövat all verklighetsförankring.

Instinktivt intog han en inställning som den ryska revolutionen hursomhelst var på väg mot, en inställning av nationell självcentrering och självtillräcklighet. För många bolsjevikiska basmedlemmar hade världsrevolutionen 1924 blivit en beklaglig myt, medan uppbygget av socialismen i Ryssland var deras generations krävande och uppmuntrande erfarenhet. Trots alla sina verbala hyllningar till den leninistiska internationalismen blev Stalin det främsta språkröret för denna uppfattning. Han upphöjde den ryska revolutionens okränkbara egoism till en högsta princip – det var den verkliga innebörden i teorin om ”socialism i ett land”. Han var beslutsam att göra den heliga egoismen i ”den enda proletära staten i världen” till även den internationella kommunismens vägledande tanke. Närhelst den utländska kommunismens intressen krockade eller verkade krocka med Sovjetunionens intressen, så offrade han den utländska kommunismen.

I mitten av 1920-talet hade bolsjevismen faktiskt löst sitt dilemma mellan ”befrielse” och ”inneslutning” till förmån för inneslutning. Världskapitalismen skulle inte släppas över Sovjetunionens gränser. Men Sovjetunionen skulle inte missa ens den minsta chans till överenskommelser med en borgerlig regering, även om överenskommelsen bara kunde uppnås till priset av att ”förråda” den utländska kommunismen. Fascistiska regimer, borgerliga demokratier och österländska reaktionära diktaturer – alla var lika bra, eller lika dåliga, som handelspartners och vid diplomatiska förhandlingar.

Kommunistiska internationalen gjorde fortfarande stolt anspråk på att vara världsrevolutionens förtrupp, men blev istället den stalinistiska diplomatins eftertrupp. Den utnyttjades som verktyg för sovjetiska påtryckningar mot kapitalistiska regeringar istället för stridbar rörelse som kämpade för att störta dem.

”Socialism i ett land” var i själva verket den formulering med vilken bolsjevismen, under Stalins ledning, tillkännagav att den var beredd att *innesluta sig själv* från en värld som hursomhelst var ute efter att innesluta den. Således förstod västvärldens statsmän formuleringen, och de flesta av dem applåderade Stalins seger över Trotskij, som de såg som en förhatlig inkarnation av den tidiga bolsjevismens alla världsrevolutionära strävanden. (Föga förväntade sig dessa statsmän att de en dag skulle känna sig hotade av en revolution som bars fram på de stalinistiska arméernas bajonetter!)

Så länge bolsjevismen hoppades och trodde på att dess slutgiltiga frälsning skulle komma från utlandet, så förblev den i viss mening höjd ovan sin ryska omgivning. Den kände sig inte beroende av bara denna omgivning. Den kunde kosta på sig att uttrycka sitt förakt för den inhemska ”underutvecklingen”, för Rysslands halvt asiatiska åskådning och för hennes tsaristiska förflutna. Och ingen gav uttryck för detta förakt oftare och mer ohämmat än Lenin. Under sovjetregimens första år hade bolsjevikledarna en känsla av att de var marxister *in partibus infidelium* (”i de otrognas områden”), västeuropeiska revolutionärer som verkade mot en icke besläktad orientalisk bakgrund som tillfälligt begränsade deras rörelsefrihet och försökte påtvinga dem sin tyranni. Bara en revolution i väst kunde befria dem från denna tyranni, och det stod utom tvivel att den var på väg att göra det.

Knappt hade bolsjevismens mentalt dragit sig in i sitt nationella skal innan denna inställning blev ohållbar. Revolutionens parti måste vika sig för sin halvt asiatiska omgivning. Det tvingades frigöra sig från marxismens specifikt västliga tradition. Den tvingades utsätta sig för den inhemska underutvecklingen och barbariet, även medan den kämpade för att besegra denna underutveckling och detta barbari.

Anpassningen började under den stalinistiska erans tidiga delar, och den gjorde det på varje verksamhetsområde: regeringsmetoden, sättet att närma sig frågan om kultur och utbildning, förhållandena till omvärlden, hur diplomatiska avtal utformades, och så vidare. Processen

ökade i styrka under hela den stalinistiska eran, och den nådde en grotesk höjdpunkt precis i slutet av den.

Det betyder inte att bolsjevismen kapitulerade för sin inhemska miljö. Tvärtom var det som om bolsjevismen under större delen av Stalineran var i krig med den – och industrialiserade, kollektiviserade och moderniserade den. I viss mening har bolsjevismen ”förvästligat” den ryska samhällsstrukturen. Men det kunde den bara göra genom att själv bli ”orientaliserad”. Detta den moderna teknologins och marxistiska socialismens ömsesidiga genomträngande med det ryska barbariet formade Stalinerans innehåll.

Strax innan sin död hade Lenin en föraning om vad som skulle komma. Han erinrade sig det välkända historiska fenomen då ett land som har erövrat ett annat land som är det kulturellt överlägset, dukar under för de erövrades politiska och kulturella normer. Något liknande, resonerade Lenin, kan hända under klasskampen: en förtryckt och obildad klass kan störta en härskande klass som är den kulturellt överlägsen, och sedan kan den besegrade klassen påtvinga de segerrika revolutionära krafterna sina egna normer. I ett ögonblick av utomordentligt förutseende fick Lenin en vision av hur hans lärjungar, de tidigare yrkesrevolutionärerna, anammade tsarernas, de feodala bojarernas och den gamla byråkratins sätt att härska och deras normer för arbetet. Lenin varnade sina anhängare för denna fara, men fram till en viss punkt gynnade han den själv. Han hävdade till exempel att bolsjevismen, för att förbereda Ryssland för socialismen industriellt, teknologiskt och utbildningsmässigt, måste driva ut barbariet ur Ryssland med barbariska metoder, som Peter den store hade gjort på sin tid.

Denna kommentar, ett av Lenins många och ibland motsägelsefulla uttalanden, blev Stalins ledande princip. Han hade inga av de skrupler om barbariska metoder som anfäktade Lenin och andra bolsjevikledare, och han hade inga betänkligheter att förkunna att utdrivandet av barbariet med barbariska metoder inte bara var ett förstadium till socialismen – det var socialismen själv.

Sammanfattningsvis: övergången från leninism till stalinism bestod av att en revolutionärt internationalistisk tradition övergavs till förmån för Sovjetrysslands heliga egoism, och att bolsjevismens ursprungliga hängivenhet till den proletära demokratin kvästes till förmån för ett diktatoriskt regeringssystem. Den ryska revolutionens isolering ledde till att den isolerade sig själv mentalt och att den själsligt och politiskt anpassade sig till den primitiva ryska traditionen. Stalinismen representerade en sammansmältning mellan den västeuropeiska marxismen och det ryska barbariet.

Kanske jag kan tillåta mig en kort historisk utvikning här.

Vi har sett att den marxistiska kommunismens vagga fanns i det industriella väst. En västfilosofi (Hegel), en västlig politisk ekonomi (Ricardo) och den västliga utopiska socialismen (Saint-Simon, Fourier, Owen) hade skött om den. Marxismen gjorde anspråk på att ge ett teoretiskt och politiskt uttryck för västvärldens industriarbetares revolutionära strävanden. Under många decennier försökte den sedan omvända och erövra väst med hjälp av arbetarklassernas ansträngningar i väst. Vid sekelskiftet hade stora arbetarrörelser uppstått över hela Västeuropa, som marscherade under marxistiska fanor och högtidligt lovade att utnyttja första bästa möjlighet att genomföra proletära revolutioner.

Men denna marxismens skenbara framgång var falsk. Mer än etthundra år efter att *Kommunistiska manifestets* budskap hade ljudit över hela världen hade inte en enda proletär revolution segrat i väst. Inte ett enda fullskaligt försök till en sådan revolution, ett försök som verkligen har stötts av en majoritet av arbetarklassen, har ägt rum i väst, frånsett Parismkommunen som besegrades 1871.

Istället har marxismen spridit sig till öst, och med hjälp av intelligentsians och en ung och liten arbetarklass' ansträngningar har den erövrat primitiva bondeländer, från vilka den hade förväntat sig föga eller inget svar, och som den ansåg inte kunde påbörja en socialistisk samhällsordning. I mitten av detta sekel har marxismen i viss mening flyttats från väst och planterats in i Ryssland och Kina. På de ställen där den har överlevt som massrörelse i väst, i Frankrike och Italien, har den gjort det i ”orientalisk” form, och den existerar där som en bred återspegling av marxismens ryska metamorfos.

I öst har marxismen sugit upp tsardömets och den grekiska ortodoxins traditioner. Den har faktiskt blivit så helt igenom förvandlad att väst nästan har glömt att marxismen är dess egen produkt, och nästan har kommit att behandla den som om den vore en exotisk orientalisk religion.[2] I sin rådande stalinistiska version har marxismen nästan upphört att förstå väst, och den har själv blivit obegriplig för väst. Så djupgående har omflyttningen och omvandlingen av vår tid största revolutionära och internationella rörelse blivit.

En slående parallell till detta finns i den tidiga kristendomens öde. Den uppstod som en judisk ”irrlära”, som en av de extrema sekterna i synagogan, den grundade sig helt på den gamla bibliska traditionen, och var ute efter att först och främst omvända judarna till sin tro. Men det föll inte på kristendomen att omvända det folk från vars mitt dess människogud och dess apostlar hade kommit. Istället flyttade kristendomen till en hednisk sönderfallande värld, vars tänkande inte längre dominerades av de gamla gudarna, där Jupiters dundrande inte längre fick människor att darra, och Neptunus inte längre kunde skaka haven.

Kristendomen gjorde sina erövringar i de gamla grekisk-romerska gudarnas tempel, och det var där den började andas luften, och suga upp och införliva de hedniska myterna, symbolerna och tron. Den kom att dominera sin nya omgivning på samma gång som den anpassade sig till den. Den slutade att vara en judisk irrlära, den slutade att leva på gamla testamentets nasareiska minnen och den judiska muntliga traditionen. Den slutade att förstå judarna och blev obegriplig för judarna. Från de förtrycktas judiska tro uppstod de romerska kejsarnas religion. Men när den omvände kejsarna så omvändes den också till caesarismen, tills Påvestolen blev en kejserlig domstol, och det romerska kejsardömets hierarkiska vanor blev dess kyrkliga påbud.

Inom kristendomen tog denna utveckling flera sekler, inom bolsjevismen – bara decennier. Om Lenin var marxismens Paulus, som började flytta rörelsen från sin ursprungliga miljö till nya länder, så var Stalin redan dess Konstantin den store. Han var förvisso inte den förste kejsaren som omfattade marxismen, men han var den första marxistiska revolutionären som blev envåldshärskare över ett enormt imperium.

[2] Alldeles nyligen har professor Arnold Toynbee ådragit sig en del kritik eftersom han beskrev kommunismen som en västlig – eller till och med kristen – ”irrlära”.

Kapitel 3: Marxism och primitiv magi

Plechanov skrev en gång, att om de historiska omständigheterna skapar behov av en viss politisk funktion, så tillhandahåller den också det ”organ” som kan utföra den. Om behovet för ”funktionen” är djupt rotat i de förhållanden som råder under en viss epok, så kommer epoken säkert att få fram inte bara en utan åtminstone flera individer som har den mentalitet, karaktär och vilja som krävs för att utföra funktionen. Som regel tillåter omständigheterna bara en, eller högst några få av hela gruppen av möjliga ledare att träda i förgrunden, och därmed innehåller de historiska eftermälena bara bevis för dessa ledares förmåga och gärningar. Det faktum att en individ redan har intagit den aktuella ledarens plats förhindrar andra möjliga ledare att visa sig – de är dömda att förbli obemärkta.

Plechanov tillämpade inte denna teori bara på politiken. Han hävdade till exempel, att om inte Leonardo da Vinci hade levt och skapat sina mästerverk, så hade det inte förändrat den allmänna inriktningen på renässansens konstnärliga idéer, eftersom denna inriktning hade uppstått ur den tidens samhälleliga förhållanden och dess intellektuella och moraliska klimat. Bara inriktningens ”enskilda särdrag” hade varit annorlunda. Samma sak gäller de stora vetenskapliga upptäckter som bär en enda persons namn. Dessa upptäckter är resultatet av den utvecklingsnivå som en viss vetenskapsgren har uppnått vid en viss tidpunkt, och det är mer eller mindre en slump vilken individ som gör dem. Det händer i själva verket ofta att flera ledande vetenskapsmän gör en upptäckt nästan samtidigt och oberoende av varandra.

För att återvända till den politiska historien: om till exempel en viss general Bonaparte hade blivit dödad under ett slag innan han hade hunnit bli förste konsul och kejsare i det revolutionära Frankrike, så skulle en annan general ha fyllt hans plats med i huvudsak samma resultat. Det fanns flera militära ledare i Frankrike vid denna tid som var kapabla till det. Bonapartes upphöjelse förhindrade dessa möjliga Napoleon att bli verkliga. Det ”organ” som kunde utföra den historiska ”funktionen” hade redan tillhandahållits, och det fanns inte plats för någon upprepning. Denna ”funktion” bestod av att upprätta en auktoritär men ändå revolutionär regering – det ”goda svärdets” styre – i ett land som hade prövat och övergivit jakobinernas republikanska-plebejiska demokrati men ändå vägrade tillåta ett återupprättande av samhällsordningen från före revolutionen.

Plechanovs resonemang har orsakat betydande diskussioner, som vi inte tänker gå in på här. Det räcker att säga att det även bland marxister som i det stora hela accepterade Plechanovs uppfattning, fanns många som ”avvek” från den.

Exempelvis försökte Trotskij i sin *Ryska revolutionens historia* hitta en medelväg mellan den allmänna marxistiska historiska filosofin – som ser samhälleliga klassers och gruppers gemensamma styrka som den avgörande kraften under alla historiska processer – och sin egen åsikt att Lenins personliga roll under den ryska revolutionen var unik, det vill säga att ingen annan bolsjevikledare hade kunna uppfylla kraven för att fylla denna roll. Men Trotskij ”avvek” ännu mer från Plechanovs klassiska uppfattning. I ett privat brev till en gammal bolsjevikisk vän, som han skrev under sin exil i Alma Ata, slog han helt kort och oförbehållsamt fast: ”Du vet att utan Lenin skulle oktoberrevolutionen aldrig ha segrat.”[1] Medan han i sina publicerade skrifter alltså försökte få sin egen uppfattning om Lenins roll i samklang med Plechanovs teori, så verkar han privat ha intagit en ståndpunkt som var raka motsatsen.

Historien om Stalins politiska karriär verkar ägnad att avgöra debatten till Plechanovs fördel.

Till en början betraktade knappast någon av Stalins samtida, varken kamrater eller motståndare, honom som på något sätt lämplig för den roll han skulle komma att spela. För dem föreföll

[1] Författaren hittade detta brev i Trotskijarkiven vid Harvard University.

han sakna alla de talanger som skapar en stor ledare, bolsjevikisk eller någon annan. Hans herravälde kom som en fullständig överraskning. Trotskij skrev om Stalin att han lösgjorde sig som en skugga från Kremls murar för att efterträda Lenin. Denna känsla delade Zinovjev, Kamenev, Rykov, Tomskij, Bucharin och nästan alla kommunistpartiledare utanför Ryssland.[2] Bara Lenin gjorde en mer skarpsynt bedömning av honom, ty även om han så småningom rådde sina anhängare att avlägsna Stalin från posten som partiets generalsekreterare, så beskrev han icke desto mindre både Stalin och Trotskij som de ”två dugligaste männen” i centralkommittén.

Hur kommer det sig att nästan alla som hade känt Stalin innan och under hans upphöjelse hade så fullkomligt fel om hans chanser?

Under den leninistiska eran var den typiska bolsjevikledaren en marxistisk teoretiker, politisk strateg, flyhänt skribent och effektfull talare, utöver att också vara någon sorts organisatör. Stalin räknades inte alls som teoretiker.[3] Ända till slutet var han en politisk taktiker snarare än strateg: han uppvisade en mästerlig förmåga till kortsiktiga manövrar snarare än långsiktiga begrepp, även om hans taktiska geni mer än väl uppvägde hans svaghet som strateg. Som skribent och talare var han klumpig och otillräcklig. Under Lenins livstid hade han bara visat sig anmärkningsvärt talangfull som organisatör. Hans samtida och motståndare hade därmed anledning att tro att han var olämplig som Lenins efterträdare.

Deras misstag var att de antog att det bolsjevikiska Ryssland efter Lenin behövde samma sorts ledarskap som Lenin hade stått för, och som Lenins närmaste medarbetare kunde ha tillhandahållit gemensamt eller enskilt. De missbedömde de förändrade förhållandena och tidens nya behov, och kunde därmed inte inse att den man som kanske inte hade haft förutsättningar att agera som ledare under ett tidigare skede av revolutionen kanske skulle vara särdeles lämplig under det efterföljande skedet.

Vi vet att de viktigaste bland dessa förändrade förhållanden var det bolsjevikiska Rysslands politiska isolering i världen och dess egen själsliga isolering från den. Isoleringen var inte Stalins verk – den var resultatet av händelser som ägde rum innan hans herravälde. Han tog helt enkelt situationen som den var. Han fann sig i den och hade i själ och hjärta inte svårt att handla fritt inom dess ramar, och därmed frodades han på den. De flesta av hans motståndare kunde inte förlika sig med Rysslands isolering och kunde inte övervinna sin vana att tänka internationalistiskt, och ville inte konsekvent begränsa politiken inom ramarna för denna isolering. De var på kant med den nya tidens grundläggande faktum, och bringades på fall av det.

Samma sak gäller Stalins och hans medtävlares inställning i frågan om valet mellan proletär demokrati och envälde, den andra avgörande frågan under övergången från leninism till stalinism. Det var inte Stalin som hade ödelagt den proletära demokratin från revolutionens tidiga skede. Den hade fallit sönder redan innan 1923-24. På sin höjd utdelade Stalin nådastöten.

Men hans medtävlare kunde inte släppa sina demokratiska vanor. I sitt innersta fann de sig inte i det faktum, att bolsjevismen under sin kamp för att bevara sin revolution hade berövat arbetarklasserna sin politiska yttrandefrihet. De var intrasslade i sina egna beklaganden, samvetsbetänkligheter och närmare eftertankar. De tittade längtansfullt tillbaka på revolutionens demokratiska ursprung. Stalin gjorde inget i den stilen. De var därmed inte

---

[2] Detta gällde naturligtvis ännu mer för kommunisternas motståndare. Således skrev den mensjevikiska tidningen *Sotsialistitjeskij Vestnik* efter Stalins död: ”Vi, som har känt bolsjevikpartiets ledare personligen och ofta ganska nära ända sedan 1903, och som också träffade Stalin så tidigt som 1906, har senare mer än en gång undrat hur det kunde komma sig oss att vi alla... underskattade honom så mycket. Ingen tänkte på honom som en framstående politisk arbetare...” (*Sotsialistitjeskij Vestnik*, februari-mars 1953.)

[3] Det går att visa från Stalins skrifter, att det var först mot slutet av sitt liv som han blev bekant med Marx' *Kapitalet*.

lämpade att handla effektivt inom den bolsjevikiska statens nya odemokratiska ramar. Det var däremot han. De krossades av dessa ramar, medan han grep sig an att bygga sitt enväldiga regeringssystem utifrån dessa ramar.[4]

Tidens inriktning återfann sitt ”organ” i Stalin. Om det inte hade blivit Stalin så hade det blivit någon annan.

När man uttrycker liknande uppfattningar om andra historiska personer kan de verka osannolika, men i fallet Stalin är de ovanligt övertygande.

När det sägs att den övergripande utvecklingen av renässansen inte skulle varit annorlunda utan Leonardo da Vinci, och att på sin höjd några ”enskilda drag” skulle ha varit annorlunda, så tänker man genast på ”Den sista måltiden” och ”Mona Lisa”, och undrar: skulle utvecklingen verkligen inte ha blivit annorlunda? Var Leonardo da Vincis (eller Michelangelos) bidrag bara ett av dess ”enskilda drag”?

När man får höra att en annan fransk general från perioden under Direktoratet kunde ha tagit Napoleons plats, så kan man inte låta bli att tänka på Napoleons starka inlevelse, intellektuella begåvning och romantiska dragningskraft. Och man undrar hur mycket Napoleons individuella särdrag betydde för den allmänna händelseutvecklingen.

Men när men begrundar Stalin, denna grå, oansenliga nästan ansiktslösa figur, så är man mer än benägen att bara se honom som en förmedlare av anonyma krafter som verkar i bakgrunden. Han ser ut som anonymiteten själv som upphöjdes till maktens höjder och berömmelse, och även där förblev sig själv trogen – ytterst opersonlig och därmed ytterst svårgripbar.

Om man bara betraktar kampen mellan Stalin och Trotskij utifrån enskild begåvning och talang, så verkar Stalins seger över sin medtävlare oförklarlig. Stalin hade inte en enda talang som Trotskij inte hade i lika stor eller mycket större utsträckning. Dessutom hade Trotskij framstående förmågor som Stalin helt och hållet saknade. Det var ingen överdrift när Lenin, en stor människokännare, beskrev Trotskij som ”den talangfullaste” av alla bolsjevikernas ledare.

Det sägs ofta att Trotskij inte hade Stalins sinne för organisering. Ingen som har studerat Röda arméns historia kan på allvar hysa den åsikten. I den mån en enskild person kan tillskrivas denna prestation, så var Trotskij den som verkligen organiserade armén. Han skapade den ”från ingenting” sedan den gamla armén hade fallit samman, upplösts och efterlämnat ett militärt tomrum. Att fylla detta tomrum med en ny armé krävde en speciell begåvning för organisation och administration som är överlägsen till och med den mest effektiva användning av en redan existerande och väletablerad armé. Sedan den Röda armén hade uppstått fanns det knappast någon militär auktoritet, vare sig rysk eller icke rysk, bolsjevikisk eller icke bolsjevikisk, som inte beskrev Trotskij bedrift som ”i sanning napoleonsk”[5]

Det sägs också att Stalin var överlägsen Trotskij som politisk taktiker. Återigen räcker det att se efter i ursprungsdokumenten hur Trotskij manövrerade taktiskt just innan och under själva oktoberrevolutionen för att inse att även detta är fel. I egenskap av operativ ledare för bolsjevikernas uppror, så lugnade och suggererade Trotskij nästan på egen hand – vid den tidpunk-

[4] Här är det intressant att notera den mensjevikiske veteranen herr R Abramovitjs uppfattning, som kan fira en 50-årig oavbruten och allt mer våldsam kamp mot bolsjevismen. I den artikel ur *Sotsialistitjeskij Vestnik* som vi citerar ovan skriver herr Abramovitj (vi antar att han är författaren): ”När vi tänker tillbaka på det förflutna förefaller det oss som om den grundläggande orsaken till vår gemensamma, uppenbarligen felaktiga bedömning av Stalins personlighet var att vi tänkte i termer av ett demokratiskt system. Och märkligt nog gjorde inte bara vi mensjeviker (som var motståndare till diktaturen) det, utan även dess anhängare.”

[5] Så beskrev till exempel general Ludendorff och general Hoffmann, två framstående befälhavare för den tyska armén under Första världskriget och Trotskijs fiende under Brest-Litovsk-perioden, hans militära bragd.

ten höll sig Lenin gömd – bolsjevikpartiets samtliga fiender till fullständig inaktivitet, och till och med att samarbeta med bolsjevikerna. Han vann upproret nästan utan att avfyra ett enda skott: dess mest fientliga ögonvittnen angav inte antalet döda och sårade på båda sidor till mer än tio.

Stalin, å andra sidan, efterlämnade inga spår som taktiker under 1917. Och som protokollen från den bolsjevikiska centralkommittén visar, förde han under hela detta år inte fram en enda taktisk tanke.

Ändå är det så att Trotskij under sin kamp mot Stalin alltid var taktiskt underlägsen.

Man måste därför ställa frågan: vad gjorde Trotskij, detta taktiska geni 1917, till en underlägsen taktiker 1924-27? Och vad gjorde Stalin, den slätstrukna taktikern 1917, till överman under de efterföljande åren?

Svaret återfinns i de olika övergripande förhållandena under de två perioderna. Som en följd av dessa befann sig Trotskij, inte Stalin, i sitt rätta element 1917, medan Stalin, och inte Trotskij, befann sig i sitt några år senare.

Stalin passade inte bara och inte ens främst för sin roll på grund av sin stora organisatoriska och taktiska begåvning. Hans bakgrund, erfarenheter och läggning hade förberett honom för att leda bolsjevismen under dess brytning med sitt demokratiska ursprung och under dess årtionden av isolering och självisolering. För den ”funktion” som detta ledarskap utgjorde var han det mest perfekta ”organet”.

Han hade tillbringat alla år inne i Ryssland, huvudsakligen i sin födelsetrakt Kaukasus på gränsen mellan Europa och Asien, där han hade avskilts från ett direkt inflytande från den västeuropeiska marxismen. Detta var hans svaghet under den leninistiska perioden, när bolsjevismen satte sin framtid på spel på en revolution i väst. Men det var också en källa till utomordentlig styrka för honom när revolutionen drog sig tillbaka i sitt nationella skal. Han hade knappt tittat bortom detta skal, och hade föga eller inga svårigheter att skilja bolsjevismen från det västeuropeiska marxistiska synsättet.

Liksom Lenin hade Stalins motståndare levt som emigranter i Tyskland, Frankrike och andra europeiska länder. Under många år hade de entusiastiskt lyssnat till stora tal av Jaurès och Bebel, den franska och tyska socialismens pionjärer och profeter. De anammade lärdomarna från de ledande marxistiska uttolkarna Kautsky och Guesde. De såg med beundran och avund på mängden av stora socialistiska tidningar och tidskrifter som gavs ut öppet och lästes av miljoner, medan de ryska revolutionärerna bara kunde få ut några få små underjordiska blad, som de med stora svårigheter och stor fara för sig själva smugglade in i Ryssland. De såg med förtjusning på den västeuropeiska marxismens parlamentariska styrka och politiska och skolande institutioner, de mäktiga fackföreningarna, de ”kraftfulla” och öppet genomförda strejkerna, Första maj-demonstrationerna, etc, etc. De var trollbundna av den europeiska marxismens ”makt”.

Så kom det stora sammanbrottet 1914, då de västeuropeiska partiernas makt, trots alla de tidigare bekännelserna till antimilitarism och internationalism, ändå togs i anspråk för de krigförande regeringarnas krigsmaskiner. Men de ryska emigranterna trodde fortfarande att det västeuropeiska proletariatets ”klassmedvetande” och makt skulle övervinna detta ”förräderi” och dess konsekvenser. De hade till och med svårt att göra sig av med denna tilltro flera år efter att de själva hade blivit Rysslands härskare.

Stalin hade inte upplevt något av deras entusiasm och ingen av deras illusioner. Han hade aldrig suttit vid Jaurès', Bebels, Kautskys eller Guesdes fötter. Han hade aldrig haft någon direkt känsla av den västeuropeiska marxistiska rörelsens synbara styrka. Även när han under

den leninistiska perioden uttryckte förhoppningar om att revolutionen skulle sprida sig, så antog han bara det som då var den vedertagna bolsjevikiska fraseologin. När dessa förhoppningar krossades så rubbades inte hans inre balans. Till skillnad från många gamla bolsjeviker kände han inte att den ryska revolutionen och dess skapare nu hängde över en avgrund. Till och med så tidigt som 1918 hade han uttryckt iskall skepsis om den revolutionära rörelsen i väst, och ådragit sig en åthutning från Lenin. Paradoxalt nog gjorde Stalins okunnighet om väst att han gjorde en mer realistisk bedömning av dess revolutionära möjligheter än vad andra bolsjevikledare, inklusive Lenin, hade gjort efter många års direkta iakttagelser och studier.

De tidiga bolsjevikledarnas demokratiska inriktning var också i viss mån knuten till den västeuropeiska marxistiska traditionen. Under tsaren kunde bolsjevismen bara existera och verka underjordiskt. Om en underjordisk rörelse ska kunna verka effektivt måste den ledas på ett mer eller mindre auktoritärt sätt. Den måste vara strängt disciplinerad, hierarkiskt organiserad och centralt kontrollerad. Nästan alla ryska revolutionära rörelser (och även alla motståndsrörelser i det nazistiskt ockuperade Europa 1940-45) kännetecknades av sådana drag. Ledarna i ett hemligt parti måste förhärliga tanken på strikt disciplin och ett starkt ledarskap – till stor del hänger sådana partiers överlevnad på det. På sin tid förhärligade Lenin principen om ett starkt ledarskap med allt det eftertryck och överbetoning som var typiskt för honom.

Men ändå var inte den bolsjevikiska organisationen under tsarismen på något sätt den monolitiska massa som den stalinistiska legenden framställde den.

Framför de bolsjevikiska emigranternas ögon fanns exemplet med arbetarorganisationerna i väst, där en fri diskussion frodades och de demokratiska rutinerna följdes strikt, även om de flesta av dessa organisationer faktiskt i själva verket kontrollerades av centraliserade och självsvåldiga partiapparater. De bolsjevikiska sändebuden som på falska pass reste mellan Västeuropa och Ryssland slets ofta mellan de demokratiska uppfattningarna hos partierna i väst och deras egen rörelses underjordiska diktatoriska sätt. De drömde om den dag då deras eget parti skulle träda fram öppet, fritt debattera sina angelägenheter, anta demokratiska metoder, och välja sina ledare fritt. Närhelst bolsjevikpartiet verkligen framträdde öppet, om än bara under en kort period som 1905, så genomsyrade Lenin det verkligen med demokrati. Och mellan 1917 och 1920 blomstrade den inre partidemokratin i bolsjevikernas led.

Stalins politiska åskådning hade uteslutande formats av den underjordiska bolsjevismen. Han hade varit en av dessa disciplinerade kommittémän som svartsjukt hade bevakat den bolsjevikiska organisationen mot infiltration av främmande element och provokatörer. I en hemlig organisation kan inte gemene man fritt välja sina ledare – ofta var det inte ens möjligt att låta dem veta vilka ledarna var. Naturligt nog upplevde kommittémännen varje försök till demokratisering som ett hot om sönderfall och risk för att blottas för den politiska polisen.

Stalin behöll denna en gammal underjordisk ledares inställning under hela sitt liv. Som han själv sa senare, så betraktade han de häftiga, öppna diskussioner som partiet hängav sig åt mellan 1917 och 1920 som ett slöseri med tid, och en åderlåtning av partiets effektivitet och slagkraft. Givetvis måste även han av hänsyn till de officiella skrivelserna då och då tala om behovet av inre partidemokrati. Men han började inte ens inse att en verklig frihet att kritisera och öppna drabbningar mellan olika uppfattningar kan vara en skapande och pådrivande faktor som håller ett parti levande och livskraftigt.

Efter att ha kommit till makten drev han den hemliga bolsjevismens vanor till en grotesk ytterlighet och överförde dem på den sovjetiska staten och till ett helt lands liv, där alla demokratiska drifter hursomhelst hade förtvinat.

Slutligen var Stalin som förutbestämd att bli bolsjevismens främsta talesman när den tillgodo-

gjorde sig den ryska ”livsstilen” och det mörka arvet från det tsaristiska förflutna. I detta arv var den grekiska ortodoxin ett förhärskande element. I sin ungdom hade Stalin tillägnat sig denna ortodoxi. Förvisso hade många ryska revolutionärer fått sin utbildning på ortodoxa prästseminarier, i synnerhet i Kaukasus. Inte heller måste en revolutionär som i sin ungdom hade studerat för att bli präst behålla sin teologiska prägel för resten av sitt liv. Men Stalin behöll den faktiskt i märkvärdigt stor omfattning.

Redan innan han pådyvlade det bolsjevikiska partiet grekisk-ortodoxa maner och uppträdande, så hade dessa sätt och beteenden redan trängt sig på hans marxism och ateism. Han förde fram sina marxistiska och leninistiska formuleringar med ett tonfall, mässande och ibland till och med de fraser som används inom den grekisk-ortodoxa kyrkan, vilket gjorde att dessa formuleringar ibland lät mindre främmande för de ”efterblivna” ryska massorna. Han fick i själva verket bolsjevismen att framstå som om den utgick från kyrkans gamla och obestämbara anda, långt innan han återupprättade kyrkan av opportunistiska skäl.

Det räcker till exempel att läsa Stalins berömda trohetsed till Lenin, denna märkliga litania som han mässade efter Lenins död (och i vilken han inledde varje åkallan med omkvädet ”Vi svär dig, kamrat Lenin”) för att nästan på ett omedelbart fysiskt sätt känna hur munkarnas tidigare elev, som skolats att predika och hålla begravningstal, framträder i Lenins lärjunge och sätter sig över marxisten.

Detta är bara det mest slående exemplet på den sammansmältning mellan marxism och grekisk ortodoxi som var kännetecknande för Stalin och stalinismen. Även i sina mest avancerade skrifter, fram till sin sista uppsats om ”Sovjetunionens ekonomiska problem”, gav han sina argument en oefterhärmlig pedantisk vändning, som om han inte behandlade den politiska maktens och samhällslivets verklighet utan en teologisk tolkning av läran.

Om den ryska revolutionen utvecklades i riktning mot nationell självcentrering, envälde och en skenbart kyrklig ortodoxi, så var Stalin en perfekt förvaltare. Men dessa i sig själv korrekta politiska formuleringar har fortfarande inte berört stalinismens innersta psykologiska källor, som måste eftersökas långt under det politiska medvetandet, i ett primitivt folks fantasier och instinkter.

Ryssland i början och mitten av 1920-talet var en civilisation på en ytterst låg nivå. Landets överväldigande majoritet utgjordes fortfarande av barfota och icke läskunniga bönder, varav de flesta brukade sina små jordlotter med träplogar. Det fanns också stammar av bergsbor i Kaukasus, och nomadiserande och halvt nomadiserande herdar på den asiatiska landsbygden – som alla var dolda i ett ännu mer urgammalt levnadssätt.

Tyngden från dessa element var avsevärd. Under händelserna 1917 var visserligen industriarbetarna i Petrograd (Leningrad) och Moskva de avgörande aktörerna. Men i och med revolutionens nedgång och det fysiska skingrandet av städernas arbetarklass under inbördeskrigen, så tog industriarbetarnas politiska inflytande slut. Ett av de mest slående dragen i Rysslands liv under de år då Stalin kom till makten var att den ryska landsbygden och landets asiatiska och halvt-asiatiska utkanter reste sig.

Mycket av den ryska landsbygdens tänkande och fantasier låg till och med under den grekisk-ortodoxa kyrkans eller varje organiserat religiöst tänkandes nivå. Det var försänkt i ett outvecklat samhälles primitiva magi. Från undersökningar av civilisationens tidigaste skeden och från freudianerna känner vi till att det går att spåra många rester av primitiv magi i de fantasier och beteenden som existerar även i moderna och relativt välutvecklade länder. Men vi vet också att den primitiva magin återspeglade människans maktlöshet mot naturens krafter som hon ännu inte hade lärt sig att kontrollera. Och vi vet att magins dödligaste fiende i det stora hela är modern teknologi och organisering. Den primitiva magin frodas på träplogens

teknologiska nivå.

Under Lenin hade bolsjevismen haft till vana att vädja till de ”klassmedvetna” industriarbetarnas förnuft, egenintresse och upplysta idealism. Den talade förnuftets språk också när den vädjade till bönderna. Men så fort bolsjevismen slutade att lita till revolutionen i väst, så fort den hade förlorat känslan av att ha höjt sig över sin inhemska omgivning, så fort den hade blivit medveten om att den bara kunde falla tillbaka på denna miljö och förskansa sig, så började den förfalla till den primitiva magins nivå och vädja till folket på magins språk.

Hos Stalin var kanske den primitiva magins värld ännu mer levande än den grekisk-ortodoxa traditionen. I hans hemtrakter i Georgien hade stamlivet med sina symboler och tabun överlevt ända till hans egna dagar. Kaukasus hade varit mötesplats för de österländska och grekiska mytologierna, och de hade genomsyrat de inhemska dikterna och folksägnerna. Till och med i officiella sovjetiska biografier får vi veta hur starkt detta påverkade den unge Stalins tänkande, och enligt alla vittnesbörd följde hans djupt känslomässiga, naiva känslighet för folklegender med honom ända in i det sista. Nyligen har Stalins systerson, herr Budu Svanidze, berättat för oss vilket starkt grepp en del georgiska stamtabun hade om Stalin under hans vuxna år. För övrigt förtäljer herr Svanidze, som en gång var sin morbrors kurir och som fortfarande beundrar honom, detta med en stammedlems stolthet, snarare än i syfte att förringa Stalins storhet.

Han dröjer i synnerhet vid det faktum att Stalin lät sig ledas starkt av de georgiska traditionerna med blodsfejder. Han beskriver exempelvis en händelse före revolutionen då Stalin vägrade att sjunga i närvaro av två partimedlemmar från Georgien, eftersom sången handlade om en blodsfejd där förfäderna till hans två kamrater hade varit inblandade som fiender. När någon påpekade att hans samvetsbetänkligheter var löjliga, och att de två georgierna ”inte längre var ociviliserade bergsbor eller feodala furstar” utan medlemmar i samma revolutionära parti, så ”svarade Stalin: 'Det kvittar. Vi georgier har våra egna regler om öga för öga, tand för tand, liv för liv – chevsurernas* lag som förpliktar oss att ta hämnd. Revolutionärer eller inte, kamrater eller inte, lagen förpliktar oss ändå. Ingen georgier förlåter någonsin en förolämpning eller oförskämdhet mot honom, hans familj eller hans förfäder. Aldrig!'”

Herr Svanidze fortsätter med att säga att Stalin under de stora utrensningarna 1936-38 än en gång var påverkad av ”chevsurstammarnas [traditioner], som gav Georgien sina grundläggande sedvänjor, framförallt lagen om hämnd och blodsfejd”. När Stalin grubblade över beslutet att inleda utrensningarna så reste han till Krim och drog sig tillbaka i avskildhet. Men han tog med sig sin systerson för att, återigen i enlighet med ursprunglig georgisk hävd, vid sin sida ha en man från sin stam innan han gav sig ut på blodsfejd.

När man betänker hur mycket av den primitiva magiska andan som Stalin hade med sig till bolsjevismen är det svårt att vifta undan allt detta som futtigt skvaller, som man annars kanske skulle vara benägen att göra.

Den mest karakteristiska sevärdheten i det stalinistiska Moskva, ja faktiskt i det stalinistiska Ryssland, var Leninmausoleet på Röda torget, dit långa köer av ryska bönder och besökare från de mest avlägsna hörnen i det asiatiska Sovjetunionen vallfärdade för att titta på mumien efter bolsjevismens grundare. Mausoleet byggdes trots protesterna från Lenins änka, Krupskaja, och andra medlemmar i centralkommittén. För de gamla bolsjevikerna var själva åsynen av det en förolämpning mot deras värdighet, och – ansåg de – en förolämpning mot det sovjetiska folkets mognad. Mausoleet var ett monument som den primitiva magin reste åt sig själv mitt i den ryska revolutionens hjärta, en totempåle och ett tempel för stalinismen. Det hade sin fascination för det sovjetiska folket. För dem var det under nästan 30 år ett ställe att

*_Chevsurer_ var en folkstam som levde i norra Kaukasus – öa.

vallfärda till. (Och Stalins trohetsed till den döde Lenin hade alla undertonerna hos en begravningshyllning till en avliden stamhövding.)

Under Stalin skrevs bolsjevismens historia om med en terminologi av svartkonst och magi, med Lenin och därefter Stalin som främsta symboler.

I stamkulterna finns det ingen värre synd än att förolämpa symbolen/totemen, så under Stalinkulten var alla de som någon gång hade varit oense eller grälat med Lenin skyldiga till helgerån. (Själv var Stalin naturligtvis fullständigt hycklande om det. Han kände till den verkliga historien om de inre partidebatterna, och hade själv haft sina kontroverser med Lenin. Men det var på detta sätt man måste framställa partiets historia för att garantera honom immunitet mot kritik och angrepp.)

Man var tvungen att anklaga Stalins motståndare, Bucharin och andra, för mordförsök på stammens symbol – en dödssynd i den primitiva magin. De anklagades faktiskt inte bara för att ha försökt mörda Stalin utan också Lenin, och anklagelsen fördes fram 20 år efter det påstådda försöket. Oavsett vilka rimliga politiska förklaringar det finns, så går det inte att helt och hållet förklara atmosfären vid rättegångarna under utrensningarna, med sina oräkneliga anklagelser, otroliga bekännelser och alla våldsamma förbannelser som åklagarna, domarna och vittnena slungade mot de anklagade, annat än i termer av primitiv magi.

Och vad var Stalin själv, den avlägsna, oåtkomliga härskaren, den livgivande solen, fader till alla de 200 miljonerna sovjetiska medborgare, om inte den symbol som stammen ser som sin förfader, och till vilken alla stammens medlemmar måste känna sig nära personligt knuten?

Det var livsviktigt för Stalinkulten med något som liknar en tro på politisk själavandring mellan stora ledare: Lenins var ”sin tids Marx”, Stalin var ”sin tids Lenin”. Även denna grundtanke härrörde ur den primitiva fantasins innersta skrymslen.

På senare år har världen häpnat över den orimliga kampanjen som syftade till att övertyga det sovjetiska folket att ryssarna, och bara ryssarna, hade varit banbrytande i fråga om alla epokgörande teorier och alla moderna tekniska upptäckter. Kampanjen kanske dikterades av kall politisk beräkning, av en strävan att öka ryssarnas självförtroende under konflikten med väst. I fråga om sina påståenden har kampanjen ingalunda varit unik. Nästan vartenda land i väst har vid en eller annan tidpunkt stärkt sig med hjälp av chauvinistiskt smicker av sig själv. Men den groteska form detta tog i Ryssland överträffar alla erfarenheter av modern chauvinism. Den går tillbaka till den avlägsna epok då stammen odlade en tro på sin egen mystiska makt som skilde den från och gjorde den överlägsen alla andra stammar.

Den våldsamma och irrationella rädsla som inympats i de sovjetiska medborgarna för att bli besmittade av kontakter med väst påminner på samma sätt om ett tabu – den väcker tankar om vildens fruktan för incest.

Stalinismen är ett komplicerat fenomen som måste betraktas ur många vinklar. Men när man ser på den utifrån den vinkel vi nu betraktar den, så förefaller den vara en korsning mellan marxism och primitiv magi.

Marxismen har en inre logik och stadga: och dess logik är helt igenom modern. Den primitiva magin har sin egen integritet och speciella poetiska skönhet. Men kombinationen mellan marxism och primitiv magi var destinerad att bli så osammanhängande och motsägande som stalinismen är. Stalin var utomordentligt väl rustad för att förkroppsliga denna kombination och i viss mån förlika det oförsonliga. Men det var inte han själv som skapade denna kombination. Den skapades av den marxistiska revolutionens påverkan på ett halvt asiatiskt samhälle och av detta samhälles inverkan på den marxistiska revolutionen.

(Översättning från engelska: Göran Källqvist.)

Kapitel 4: Arvet från stalinismen – Inrikespolitiken

Som vi har sett var inte stalinismen någon olyckshändelse i det post-revolutionära Ryssland. Den var inte någon historiens nyck, som en del av dess gammelbolsjevikiska motståndarna tenderade att anse. Den hade djupa rötter i den ryska myllan och det var helt naturligt att den frodades i dess klimat. Och ytterst var det detta som försåg den med dess häpnadsväckande styrka och förmåga till återhämtning, som gjorde att det möjligt att överleva så många omvälvningar och chocker som annars borde ha knäckt varje mindre organiskt välutrustad regim.

Frågan om stalinismen kan överleva Stalin någon längre tid beror på om de sociala förutsättningar den är sprungen ur fortfarande finns kvar i Sovjetunionen. Kan blandningen av marxism, envälde, grek-ortodoxi och primitiv magi fortfarande tillgodose avgörande behov för landets utveckling? Om detta är fallet, förutsatt att det inte inträffar någon nationell katastrof, som ett nederlag i krig, är det troligt att stalinismen kommer att överleva Stalin länge än, oavsett tillfälliga svårigheter och tänkbara stridigheter och splittring inom den härskande gruppen. Men om de sociala förutsättningar som producerat den inte längre föreligger, eller är på väg att försvinna, då kommer stalinismen inte att kunna hålla ut länge till.

En granskning av arvet efter stalinismen, både vad gäller inrikes- och utrikespolitik, kan därför ha sitt berättigande här. Vari består detta arv? Vad är dess betydelse för nuet och för nya och växande generationer i Sovjetunionen?

Den som försöker besvara sådana frågor behöver inte ägna sig åt några gissningslekar. Det räcker med att dra vissa slutsatser av de förändringar som stalinismen medfört i sovjetsamhället.

Förändringarna är på det stora hela välkända, även om kunskaperna om dem inte utgör någon garanti mot frestelsen att betrakta 1950-talets Ryssland i termer som skulle ha varit fullt tillämpliga och realistiska på 1930-talet, och även 1940-talet, men som nu är på väg att bli föråldrade. Intellektuell eftersläpning är en vanlig åkomma bland politiska bedömare. Det är ännu vanligare att statsmän och politiker på nya problem försöker tillämpa lösningar som framgångsrikt, eller till och med utan framgång, använts i tidigare sammanhang. Vi är benägna till sådana misstag vilken nation det än handlar om. Men risken för den sortens fördröjning är sannolikt allra störst vad gäller Ryssland, eftersom vart och ett av de senaste decennierna har lett till mer djupgående och radikala förändringar av Ryssland än de som normalt uppträder i ett land under ett halvsekel.

Väst har haft blicken fäst vid de utrensningar, häxjakter och det terrorvälde, som stalinismen använt sig av i sin obarmhärtiga kamp för att behålla greppet över sovjetfolkets kropp och själ, och på senare tid över alla folk inom dess omloppsbana. Den kampen har varit reell nog och dessutom effektiv. Och samtidigt var det Stalin själv, inte hans motståndare, som i viss mening bedrev den bittraste och mest effektiva kampen för att hans eget system inte skulle bli bestående.

Stalinismen har ihärdigt och hänsynslöst förstört den mark den vuxit upp på. Detta primitiva, halv-asiatiska samhälle på vars sav den livnärt sig. Genom sina barbariska metoder har den lyckats driva ut det mesta av det ryska barbari, som utgjort dess styrka.

Detta har stalinismen kunnat göra på grund av att den samtidigt varit uttrycket för den orientalisk-ryska efterblivenhetens makt över marxismen och den diktatur marxismen utövat gentemot denna efterblivenhet.

Marxismen hade förutsatt att ett industrisamhälle skulle vara en nödvändig förutsättning för införandet av socialismen. I en titanisk kamp mot ineffektiviteten, trögheten och anarkin hos Moder Ryssland har stalinismen spridit den industriella revolutionen till nästan varje hörn av

sitt eurasiska rike. Stalins verkliga historiska insats har bestått i att han tog över ett Ryssland där träplogen var regel och lämnade det utrustat med nukleär energi.

Ingen av de stora nationerna i väst har genomfört sin industriella revolution på så kort tid och med så svåra handikapp.

Storbritannien åtnjöt länge fördelarna med att vara världens första och enda industriella verkstad. Engelska kanalen skyddade landet från invasioner och man kunde satsa hela sin ekonomiska styrka på att utveckla de produktiva tillgångarna. Industrialiseringen av Storbritannien ömsom ökade och ömsom minskade i kraft och pågick i sekler.

I USA tog samma process bara ett antal årtionden. Men USA drog nytta av exceptionella geografiska, klimatmässiga och historiska fördelar. Befolkningen var skyddad av två oceaner och behövde inte slösa sina resurser på krigföring. Landet hade också turen att inte behöva bryta ner och bemästra gamla otidsenliga former av ekonomisk verksamhet. Och man fick hjälp av ett rikligt inflöde av utländskt kapital, genom invandring av många företagsamma krafter och en stor mängd utbildad eller outbildad arbetskraft från alla den gamla världens länder.

Även Tyskland hade tillgång till utländskt kapital för sin industrialisering och man kunde fritt utnyttja ett hantverkskunnande som ackumulerats under många år. Det tog 50 år för Tyskland att förändras från ett jordbruks- till ett industrisamhälle, ett halvt sekel av ekonomisk expansion och fred i Europa (1871-1914), vilket gjorde att landet bara behövde satsa en försumbar andel av sina resurser på improduktiva rustningar.

Stalinismens industriella revolution har hittills pågått mindre än ett kvartssekel, och av detta gick nästan ett decennium åt till ett ytterligt förödande krig, som utplånade en stor del av det som hade uppnåtts åren innan. Även i fredstid hängde hotet om krig mest hela tiden över Rysslands sårbara gränser och en stor del av nationens tillgångar fick ägnas rustningsindustrin. Utländskt kapital hade inget att göra med den sovjetiska industrialiseringen. Utländsk färdighet och arbetskraft var om inte helt frånvarande så i varje fall jämförelsevis försumbar, samtidigt som Rysslands egen tillgång på administrativa och industriella färdigheter var ytterst ringa.

Tio miljoner *muzjiker* fick i all hast skolas upp till industriarbetare och hundratusentals män och kvinnor fick på kortast möjliga tid bli tekniker. Såväl chefer som arbetare tvingades att lära sig sina färdigheter likt soldater som lär sig att hantera gevär och andra vapen ute på slagfältet. Effektiviteten av industrialiseringen påverkades förstås av detta. Inte heller gick det att genomföra industrialiseringen i avsedd skala utan att med tvång bryta upp det ekonomiska livets otidsenliga former, framför allt de primitiva småjordbruken, som band upp arbetskraft som behövdes inom industrin och som inte kunde föda den växande industribefolkningen. Den tvångsmässiga sönderbrytningen av den gamla lantliga ekonomin ledde till kaos, hungersnöd och utbrett och våldsamt missnöje, som i sin tur fick de som ledde industrialiseringen att tillgripa än mer våld för att uppnå sina mål. Och allt detta minskade åter effektiviteten av industrialiseringen.

Detta är den ekonomiska berättelsen om stalinismen på 1930-talet. Många kritiker har på ett övertygande sätt skildrat den omänskliga grymhet stalinismen då gjorde sig skyldig till. Kritiken är numera så välbekant och allmänt accepterad i väst att den inte behöver upprepas här. Men det ensidiga och något senkomna ständiga fördömandet av den stalinistiska industrialiseringens fasor tenderar att förvanska den allmänna bilden av Stalinepoken och framställa dagens Ryssland som om det vore liktydigt med 1930-talets. Mycket, om än förvisso inte allt, av dammet från det blodiga 1930-talet har lagt sig sedan länge och mot slutet av Stalins era såg den ryska scenen betydligt mer annorlunda ut än vad som varit fallet i mitten av denna epok.

Ett uppdaterat bokslut över den industriella revolutionen i Sovjetunionen kan här bara presenteras i ytterst skissartad form.

Under de första åren av Stalins era var Rysslands industriella styrka bara något över de flesta små nationers, eller i bästa fall mellanstora nationers, i väst. På den tiden siktade ryska nationalekonomer på att närma sig Frankrike, den mest efterblivna av de västliga industrinationerna, medan Tyskland var en gigant som de beundrade och fruktade. Amerikansk teknologi låg bortom alla föreställningar och möjligen något man kunde drömma om.

I slutet av 1930-talet började emellertid Sovjetunionen, som ekonomisk makt, att närma sig Tyskland, vilket framgår av följande siffror:

Industristatistik för Tyskland* och Ryssland 1929 och 1940			
		1929	**1940**
Kolproduktion (miljoner ton)	Sovjet	41	166
	Tyskland	177	185-190
Stål (miljoner ton)	Sovjet	5	18
	Tyskland	18	20
Elektricitet (miljarder kWh)	Sovjet	6	48
	Tyskland	30	55
Godstrafik järnvägar (i miljoner ton)	Sovjet	187	590
	Tyskland	463	500 (approx.)

* Siffrorna för Tyskland inkluderar inte produktionen i Österrike, Sudetområdet eller andra delar som Hitler annekterat.

Tabellen visar förstås bara att Sovjets samlade industriella styrka började närma sig Tysklands. På grund av en långt större befolkningsmängd, låg förstås produktionen per capita långt under Tysklands. Vad gällde konsumtionsindustrin låg Sovjet långt efter. Å andra sidan låg man redan klart före Tyskland vad gällde verkstadsindustri och rustningsindustri. Detta berodde just på att man satsade betydligt mindre på konsumtionsindustrin.

Basproduktion *				
	Miljoner ton			
	Sovjet 1951	**Sovjet plan 1955**	**Storbritannien, Frankrike, och Västtyskland 1951**	**USA 1951**
Kol	281	372	398	523
Olja	42	70	1.7	309
El (miljarder kWh)	103	162	147	370
Tackjärn	22	34	29	63
Råstål	31	44	39	95

* Tabellen är hämtad från *The Economist* 30 augusti 1952. En annan tabell i samma tidning visar att Sovjets produktion per capita ligger klart under Västeuropa, även om man närmar sig Frankrike. Även här ligger Sovjet långt efter väst vad gäller konsumtionsindustri, men att man ligger före vad gäller verkstadsindustri och rustningsindustri.

Under innevarande decennium börjar Sovjet hinna förbi Västtyskland, Frankrike och Storbritannien vad gäller industriproduktion. Och man siktar givetvis på att hinna i fatt USA inom en inte alltför avlägsen framtid.

Huruvida Sovjet kommer att klara av att någonsin förverkliga målsättningen att hinna ifatt USA industriellt är en annan fråga, men bara det faktum att man lämnat de stora industri-

länderna i Västeuropa bakom sig och har så ambitiösa planer vittnar om den oerhörda omvandling som landet har undergått under Stalineran.

Denna omvandling har ägt rum på grundval av en offentligt ägd och planerad ekonomi. Stalinismen gör anspråk på att ha gett det första betydande beviset, utfört i gigantisk skala, på att planering är det mest effektiva sättet för att på ett rationellt sätt och snabbast kunna utveckla ett lands tillgångar. Stalinismen har förankrat den övertygelsen i nya sovjetiska generationer, till och med hos sina bittraste motståndare och fiender där, och det får nya generationer i Kina och Östeuropa att tänka att en offentligt ägd och planerad ekonomi är bästa sättet för dem att ta sig ur den nedärvda fattigdomen och anarkin i deras underutvecklade kapitalism.

Man kan fråga sig vilket värde detta anspråk om den sovjetiska planekonomins överlägsenhet har? Hur mycket av Sovjets industriella tillväxt har berott på planeringen och hur mycket har haft att göra, till exempel, med användningen av tvångsarbete?

Det är viktigt att skilja på de grundläggande inslagen i den sovjetiska ekonomin och vad som är marginellt. För några år sedan uppskattade västliga kommentatorer helt orimligt antalet fångar i sovjetiska koncentrationsläger till mellan 12 och 20 miljoner. Om dessa siffror stämde skulle hela det sovjetiska försöket med planering bara vara av negativ betydelse för resten av världen, för då skulle det enbart handla om slaveriets återkomst i häpnadsväckande omfattning.

Ändå har det genom en del mödosamt arbete och en del belägg inifrån Ryssland gått att få ner dessa spekulativa siffror till rimligare proportioner. Så har exempelvis Dr M N Jasnij, en kunnig, men synnerligen obeveklig mensjevikisk kritiker av Stalins ekonomiska politik, kommit fram till slutsatsen att när deportationerna var som flest kan det totalt ha rört sig om tre eller fyra miljoner fångar i lägren.[*] Moraliskt gör inte detta någon skillnad: att tvångsarbetskraft används är lika motbjudande och måste förstås fördömas oavsett om det handlade om fyra eller tjugo miljoner. Men en mer precis bild av dimensionerna av problemet bidrar till att ge ett mer realistiskt fokus vad gäller Stalins ekonomiska politik. Den avfärdar teorin om att sovjetisk ekonomi inte skulle kunna fungera utan tvångsarbete.

I en ekonomi där det totala antalet arbetare och tjänstemän uppgår till cirka 40 miljoner – före andra världskriget handlade det om drygt 30 miljoner – och där ytterligare några tjugotal miljoner arbetar på kollektivjordbruk blir det arbetsmässiga värdet av fyra miljoner fångar marginellt. Det är arbetarklassen som har burit huvudbördan för industrialiseringen. Arbetare som varit hårt styrda, disciplinerade, och kontrollerade, men som i huvudsak utgjort en vanlig arbetarklass.

De imponerande resultaten av den stalinistiska planeringen borde inte leda till några skeptiskt höjda ögonbryn i väst. Där har man ju trots allt också gjort egna erfarenheter av planeringens fördelar, även om det hittills handlat om att bara sporadiskt planera sin ekonomiska verksamhet och användningen av naturtillgångarna, och då vanligen när krigsinsatserna krävt så. Det räcker med att kasta en hastig blick på industristatistiken i USA och Storbritannien för att inse

[*] Dessa siffror stämmer ganska väl med vad vi vet idag, efter att viktiga sovjetarkiv blivit tillgängliga för forskning. Se t ex de siffror som i inledningen till Historien om Alexander J Tivel, samt artikeln Den moderna sovjetforskningen (av Lennart Samuelson). Vad gäller antalet fångar i arbetslägren råder idag i stort sett konsensus bland såväl bland forskare (t ex J. Arch Getty) som andra sovjetkännare. Bland de senare kan nämnas den mycket antikommunistiske Anne Applebaum, som i sin bok *Gulag* (2003) i ett appendix med rubriken ”Hur många”, redovisar de siffror som man fått fram från de sovjetiska arkiven: åren 1936-1953 var antalet lägerfångar mellan knappt 1,2 och nära 2,6 miljoner (1950). Även vad gäller dessa siffor finns det givetvis vissa osäkerhetsfaktorer, men storleksordningen är otvivelaktigt riktig (det handlar om någon eller några miljoner lägerfångar, inte tiotals miljoner). – *Red*

att under några få krigsår utvecklades industrin där betydligt snabbare när man införde några inslag av planering än vad som varit fallet under decennier av oreglerad ekonomi fredstid. För båda länder handlar den ekonomiska historien under de båda decennierna mellan krigen (1919-1939) om allmän stagnation jämfört med den stora expansionen 1940-44.

Enligt *Federal Reserve Bulletin* (februari 1953) hade totala index över USA:s industriproduktion, om åren 1935-39 ses som 100, under två decennier pendlat runt denna nivå, med branta fall under depressionen och bara något över i tider av välstånd, med 1937 som högsta nivå då man nådde 113. Det krävdes andra världskriget och en del planeringsinsatser för att index 1943 skulle skickas upp i höjden och nå 243.

Kan någon förvåna sig över att Rysslands samlade planering har gett effekter? Förvisso var också de på högsta plannivå tvungna att träna in sig. De gjorde sig skyldiga till många groteska misstag, som landet och staten fick betala ett högt pris för. Men de förvärvade också efterhand erfarenhet och fulländade planeringstekniken. På senare år har de gett prov på mycket större självtillit och effektivitet än på 1930-talet.

Det avgörande provet kom efter fredsslutet 1945 då Rysslands rikaste provinser (i väster och söder) låg i ruiner. Städerna var utplånade, kolgruvorna stod under vatten och fabrikerna förstörda. På fyra eller fem år genomgick den ryska ekonomin en storartad återhämtning. Hur detta påverkat Rysslands maktpolitiska läge framgår av att landet vid inledningen av kalla kriget hade en stålproduktion som bara var en åttondel eller en sjundedel av USA:s. För närvarande handlar det om drygt en tredjedel och planen är att den ska närma sig hälften i mitten av 1950-talet.

Det är nu dags att ta en titt på hur dessa ekonomiska förändringar har påverkat samhällsklimatet.

Stalineran har karakteriserats av snabb urbanisering. Bara sista årtiondet före kriget ökade stadsbefolkningen i Sovjetunionen med 30 miljoner. Av dem var inte mindre än 25 miljoner bönder som bytt landsbygden mot staden. Detta är en förklaring till den ökänt eländiga bostadssituationen i sovjetiska städer. Även under kriget växte en mängd nya städer upp i de asiatiska provinserna, städer vars existens inte ens finns markerade på vanliga ryska kartor. Urbaniseringen återupptogs efter kriget och pågår fortfarande, även om takten i den förstås avtagit.[1]

De miljontals *muzjiks* som förvandlats till moderna industriarbetare var tvungna att lära sig läsa och skriva, att hantera precisionsverktyg och att begripa något av komplicerade teknologiska processer. De måste också pressas in i en normal industriell livsrytm och på bara några år var de tvungna att förvärva den arbetsdisciplin, som i väst hade inympats i arbetarklassen, med tvång eller genom övertygelse, under sekler.

Vad detta innebar kommer att framgå klarare om man håller i minnet att tillvaron för den ryska lantbefolkningen helt och hållet reglerats av naturen och av ett synnerligen strängt klimat. En *muzjik* hade varit van att på somrarna arbeta från soluppgång till solnedgång för att sedan sova sig igenom större delen av vintern. Nu skulle en ytterst sträng och omänsklig fabriksdisciplin användas för att bryta dessa vanor. Men mot slutet av 1930-talet var den nya disciplinen mer eller mindre förankrad och när Stalinepoken gick mot sitt slut hade Sovjetunionen redan en stor, utbildad och modern arbetarklass, som kunde utökas på ett mindre revolutionärt och våldsamt sätt. Den största och grymmaste utmaningen bestod i att samla ihop en nationell fond av industriellt kunnande och know-how – fortsättningen skulle sedan

[1] Stadsbefolkningen i Sovjetunionen beräknas idag uppgå till 70 miljoner, nära 45 miljoner fler än vid inledningen av Stalineran.

komma mer organiskt och lättare. Att från detta råast tänkbara mänskliga material snabbt skapa en industriarbetarklass var den viktigaste delen av stalinismens så kallade kulturrevolution.

Teknologi, planering, urbanisering och industriell tillväxt är de allra värsta fienderna till stalinismens primitiva magi. De styrande i Ryssland kunde inte ostraffat lära ut kemi, fysik, matematik, medicin och användningen av industriverktyg till barnen till halvt icke läs- och skrivkunniga arbetare, eller *muzjiks*, nomader och fåraherdar som helt saknade sådana färdigheter. De styrande själva gjorde Stalinkulten till en anakronism. De drev den ryska mentaliteten bort från träplogen och de primitiva myterna och in i vetenskapens och industrins värld och då kan de inte idag känna sig väl till mods i Stalinkultens instängda atmosfär och förvänta sig att alla dess krumsprång kommer att godtas okritiskt.

Av sociala, politiska och strategiska skäl har stalinismen fört den industriella revolutionen bortom Uralbergen och in i Asien, till den primitiva magins själva hemland. Cirka 50 procent av den sovjetiska basindustrin och verkstadsindustrin är nu koncentrerade där. Där har Sovjetunionens svar på Chicago, Pittsburgh och Detroit sprungit upp i en omgivning som ännu till helt nyligen inte var så väsensskild från den kulturella nivån hos indianbefolkningen i USA. Det primitiva inslaget håller fortfarande på att upplösas, sugas upp och smältas av centra inom en fräsch och vital industriell civilisation. Går det ens för ett ögonblick att tänka sig att detta inte kommer att få någon effekt på den politiska atmosfären i Ryssland?

Moderniseringen har inte inskränkt sig till städernas befolkning. Staden har ett starkt inflytande över landsbygden. De 30 eller 40 miljoner som flyttat till eller överförts till städerna under Stalineran tappade inte all kontakt med sin gamla hembygd. De har utgjort de mänskliga kanaler som genomdränkt tillvaron på landsbygden i Ryssland med den moderna civilisationen.

Detta har varit så mycket mer effektivt eftersom det skett i samklang med den teknologiska revolutionen inom jordbruket och förändringarna av de samhälleliga ramarna på landsbygden. På åkrarna har traktorn, skördetröskan och lastbilen ersatt häst och oxe. Den tidigare småbrukaren, med sin ålderdomliga självtillräcklighet och ointresse för tidens stora frågor, har ersatts av kollektivjordbrukaren, medlem av en invecklad och ömsesidigt beroende gemenskap som är mer och mer akut medveten om sitt eget beroende av regeringens politik, om hur industrin utvecklas och det internationella läget.

Åter höll stalinismen här, i själva sin kamp för att överleva och behålla makten, på med ett långsamt självmord. Till att börja med gav kollektiviseringen stalinismen direkt kontroll över bönderna. Men historiskt hade den centralistiska ryska byråkratins allsmäktighet baserat sig på en uppsplittrad bondeklass. Så länge nationen på det stora hela existerade i ett politiskt formlöst tillstånd och hade en medfödd oförmåga till självorganisering kunde den absoluta centralmakten åtnjuta obegränsad handlingsfrihet, förutom vid de tillfällen då den hotades av uppror i städerna. I kollektiviseringen lurar, vilket Stalin själv en gång noterade, ett hot mot all centralistisk byråkrati, eftersom kollektiviseringen samlar böndernas utspridda styrka och förser dem med mycket större potentiell politisk makt än någonsin tidigare.

Diskussioner om de fasansfulla metoder med vilka bönderna blev påtvingade kollektiviseringen får inte skymma det faktum att med årens lopp konsoliderades och stabiliserades strukturen med kollektivjordbruk. Under de avlägsna dagar åren 1929-33 då partiet skickade ut sina chockbrigader för att kollektivisera *muzjikernas* jord och boskap trodde *muzjikerna* att de hade drabbats av världens undergång. Och så var det ju också för dem som gjorde motstånd och fick lida för det. Därefter har huvuddelen av bönderna på något sätt anpassat sig till de kollektivistiska ramarna och där också lyckats hitta ett visst utrymme för att tillfredsställa sina egna intressen.

Produktiviteten i det sovjetiska jordbruket och böndernas levnadsstandard har förbättrats de senaste åren. Det förvånande är inte att så sker, utan att det skulle dröja så länge och att ökningen skulle ske så långsamt.

Under femårsplanerna satsade regeringen friskt på jordbruket och försåg det med maskiner, traktorer, skördetröskor, konstgödsel och så vidare. Staten utbildade också agronomer, bokhållare och förvaltare *en masse*. På senare tid har man satsat på ambitiösa program med skogsplantering och konstbevattning, vilket borde göra jordarna bättre och skydda dem mot torka. I förhållande till alla dessa satsningar har produktionsökningen varit blygsam för det sovjetiska jordbruket och den har släpat efter ökningen av den del av befolkningen som är sysselsatt inom industrin.[2]

Det fanns gott om skäl till att det dröjde länge innan kollektivisering och mekanisering började ge några resultat. Under en stor del av 1930-talet upphävdes effektiviteten hos mekaniseringen nästan helt av böndernas teknologiska efterblivenhet och politiska motstånd. En *muzjik* klarade endera inte av att handskas med de nya maskinerna eller, som protest mot kollektiviseringen, skadade eller förstörde han dem avsiktligt, precis som ludditerna hade gjort under en annan epok. Först i slutet av 1930-talet började motståndet avta och skötseln av maskinerna förbättrades tillräckligt för att framstegen skulle bli möjliga. Detta skulle dock snart avbrytas av kriget, som berövade jordbruket arbetskraft och förstörde eller gav upphov till brist på den tekniska utrustningen. Den första femårsplanen efter kriget (1946-50) ägnades huvudsakligen åt att återställa utrustningen. Först i början av 1950-talet kunde jordbruket återuppta den frammarsch som hade inletts 15 år tidigare.

Kollektivjordbruket har därmed bara åtnjutit två mycket korta perioder av den sociala, politiska och teknologiska stabilitet som behövs för att visa att det skulle kunna vara mycket mer effektivt och fördelaktigt för bönderna än privata lotter. Den senaste ökningen av jordbruksproduktionen kan därför ses som den första fördröjda utdelningen på de nationella investeringarna i jordbruket och på framsteg inom utbildningen. Långt större avkastning är sannolikt att vänta. Kollektivjordbruket väntar dock fortfarande på att visa sitt värde, men om inte ett nytt krig eller omvälvningar på hemmaplan stör det hela borde detta vara möjligt inom en snar framtid och resultera i ytterst goda följder för levnadsstandarden nationellt.

Detta innebär inte att kollektivjordbruken verkligen står för en sådan bild av samhällelig harmoni som de framställs som i den stalinistiska propagandan. Ju mer upplyst kollektivbonden blir desto större självförtroende får han och desto mindre blir han redo att stå ut med byråkratins inkompetens och godtycke. Sovjetiska tidningar har på sitt förtäckta vis nyligen gett flera antydningar om spänningar mellan kollektivbönder och byråkratiskt översitteri. Dragkampen kommer sannolikt att hårdna, inte till följd av fattigdom bland bönderna eller deras tröghet, utan på grund av ökat välstånd och självtillit bland dem.

Inte heller har man lyckats lösa den eviga intressekonflikten mellan stad och land. Den har bara kunnat tyglas och är nu på väg mot en högre nivå, vilket Stalin själv antydde i sin senaste artikel om ekonomiska frågor.

I städerna är det offentligt ägande och planering som anger perspektivet. Inom jordbruket däremot är det hittills en oviss balansakt mellan offentliga och privata intressen som verkat, och inom jordbruket har till en viss grad en marknadsekonomi fortsatt att existera. Och plan och marknadsförhållanden står i motsättning till varandra.

---

[2] De som studerat sovjetiskt jordbruk är oeniga om omfattningen av produktionsökningen. De hårdaste kritikerna anger den till 20 procent över vad som var fallet före kollektiviseringen. Officiell sovjetisk statistik talar om drygt 40 procent. Oavsett vem som har rätt har dagens produktion uppnåtts med betydligt mindre arbetskraft, vilket innebär att produktionen per person och år ökat kraftigt.

På lång sikt kommer, som Stalin sagt, den planerade delen av ekonomin att sikta på att eliminera de lantliga marknaderna. Kollektivjordbruken, där ”gruppägande” fortfarande är förhärskande (som fallet är i alla kooperativa företag), skulle då bli nationell egendom, i den ena eller andra formen. I sin senaste artikel och andra diskussioner skisserade Stalin något som liknade en långsiktig plan för jordbruket med det målet. Han betonade att övergången måste ske långsamt och gradvis för att inte leda till konflikt med bönderna. Återstår att se om detta kan ske i ett milt och skonsamt förlopp eller om det kommer att leda till nya våldsamma konflikter mellan staten och bönderna.

Oavsett detta är industrialisering, kollektivisering, modernisering och planering bestående inslag vid ett bokslut över Stalineran.

När Ryssland, med stolthet eller bitterhet, ser tillbaka på den väg man har avverkat de senaste årtiondena under blod, slit och svett måste landet också inse att det inte finns någon väg tillbaka från den utvecklingsnivå man uppnått.

Det finns inget alternativ till industrialisering.

Detta öde delar Ryssland med andra och äldre industrinationer, som heller inte har klarat av att avsvära sig de enorma produktivkrafter de omger sig med. Industrialderns motsvarigheter till Cervantes, till exempel en Tolstoj i Ryssland eller en Ruskin i England, har sörjt de ridderliga inslagen i gångna tider, utmålat förbannelserna med vetenskap och teknologi, och uppmanat mänskligheten att vända om och hitta tillbaka till skönheten och det genuina i ett mer ursprungligt och ”naturligt” sätt att leva. Men även om mänskligheten skulle känna sig träffad av sådana varningar och ålägganden finns ingen väg tillbaka.

Chicago kan inte åter förvandlas till den idylliska lilla marknadsplats för farmarna i Illinois som John Dewey upplevde i sin ungdom och som han drömmande beskrev för denne författare kort före sin bortgång. Lika lite kan Tjkalov, Malenkovs hemstad, eller Sverdlovsk (i Uralbergen), med sina gigantiska tekniska fabriker och kraftverk, gå tillbaka, den första till en sömnig mötesplats för Orenburgkosackerna, den andra till pälshandlarnas gamla mötesplats.

För Ryssland handlar numera industrialiseringen inte bara om nationell stolthet och ambition utan om fysisk överlevnad. I ett land där staten sysselsätter mer än 40 miljoner människor i industri och administration och där ett mekaniserat jordbruk är beroende av landets gruvor, stålverk, tekniska anläggningar och transportmedel skulle varje seriöst avbrott eller stopp för den industriella utvecklingen, för att inte tala om avindustrialisering, leda till arbetslöshet och svält för tiotals miljoner. När stalinismen förklarade för det sovjetiska folket att bara den av alla möjliga ryska partier och grupper stod för ett program för industrialisering lyckades den i folkets ögon framställa sig som den som tjänade dess livsavgörande intressen. Förtroendet stärktes ytterligare när den förklarade att väst i händelse av krig skulle försöka ”förvandla Sovjetunionen till en koloni”, dvs utplåna de industriella landvinningarna under Stalintiden.

Som senare kommer att diskuteras kommer det att finnas stort utrymme för vissa förändringar av tonvikten i industrialiseringsprogrammen. Men det är inte sannolikt att det post-stalinistiska Ryssland kommer att göra sig av med den delen av arvet efter Stalin.

Det finns heller ingen återvändo från kollektivjordbruket.

Vi kan inte med säkerhet säga huruvida den stora majoriteten av sovjetiska bönder innerst inne har försonats med det kollektivistiska systemet. Alla de gamla ryska emigranterna och många högljudda representanter för flyktingar som kommit senare från Sovjetunionen tar för givet att bönderna fortfarande längtar efter att få återgå till privategendomen och bara väntar på första bästa tillfälle. Även om det finns en del som talar för denna uppfattning måste man mot det ställa det faktum att kollektivjordbruken stod emot chocken under kriget mycket

bättre än vad man kunde ha förväntat sig och det fanns inga allvarliga tecken på sammanbrott. Inte heller finns några tecken på att den yngre generationen bönder, som vuxit upp under det nya systemet, verkligen skulle åtrå någon återgång till små privatägda jordbruk.

Men även om vi skulle anta att bönderna fortfarande är fyllda av nostalgi för det ekonomiska system som rådde före kollektiviseringen har de lika små möjligheter att återvända dit som den stora massan av arbetare på Fords fabriker har att kunna bli små självständiga hantverkare.

I början av Stalins era var det främst med politiskt våld som bönderna kunde hållas kvar i det kollektivistiska systemet. Nu sker detta främst på grund av de ekonomiska omständigheterna, framför allt de teknologiska processer som har etablerats inom jordbruket. Ett kollektivjordbruk kan idag lika lite brytas upp i hundratals smålotter som ett stort fartyg kan brytas upp i små segelbåtar.

Om det rådande systemet inom jordbruket skulle falla samman skulle det vara lika med en dödsdom för ett oräkneligt antal människor, stadsbor som bönder. Även om en stor del av bönderna fortfarande vore ute efter att krossa den kollektivistiska strukturen finns ingen anledning att tro att Ryssland, oavsett regim, skulle tillåta att detta särintresse fick tvinga landet att begå självmord.

Ett liknande synsätt har nyligen intagits av en så välkänd och långtgående kritiker av den sovjetiska jordbrukspolitiken som den tidigare citerade Dr N M Jasnij. I Dr Jasnij samsas emellanåt en emotionell sovjetfiende med akademikern, men hur som helst argumenterar han utifrån grundliga kunskaper om sovjetiskt jordbruk. I januarinumret 1953 av *Sotsialistitjeskij Vestnik* publicerade han en artikel som var en stridsförklaring mot de ”oansvariga” ryska emigrantpolitiker, som ”lovar” bönderna att kollektivjordbruken kommer att avskaffas sedan Sovjetregimen störtats.

Dr Jasnij hävdar att om ryskt jordbruk skulle återgå till det system som rådde före kollektiviseringen ”skulle det knappt kunna föda hälften av den nuvarande stadsbefolkningen. Följaktligen vore en enkel återgång till de formerna lika med en enorm katastrof.” Han skriver också att om anti-bolsjevikerna fick makten skulle de bli tvungna att återinföra de tvångsmässiga leveranserna av livsmedel som Stalin införde för att förhindra hungersnöd i städerna. ”Vad skulle det ryska folket äta sedan Sovjetregimen störtats och hur skulle de få kläder?” Dr Jasnij säger att det räcker med att ställa frågan så för att inse det totalt orealistiska i löftena att ”låta bönderna bruka jorden efter eget gottfinnande”.

Han avslutar: ”Jag anser att bevarandet av kollektivjordbruken är oundvikligt under obestämd framtid. Läget kommer att vara tillräckligt besvärligt ändå efter en befrielse från stalinismens välde och skulle de avskaffas kommer det att leda till en katastrof av enorma proportioner.”

Det är lätt att förstå varför anti-bolsjevikiska ryska politiker är obenägna att godta detta synsätt. Om de gjorde det skulle det innebära att de inte kunde lova de ryska bönderna något annat än att i praktiken fortsätta den jordbrukspolitik som införts av Stalin. I detta avseende utgår Dr Jasnij dock bara från realiteterna och inte från hallucinationerna hos någon politisk Don Quijote. Han analyserar den teknologiska strukturen i det sovjetiska jordbruket för att visa att det inte finns några möjligheter att bryta upp det i små jordlotter.

De flesta av de sovjetiska traktorerna är av ”Leviathan”-typ, större än några andra i världen och användbara endast på gigantiska jordbruk. Denna typ av maskiner, skriver Dr Jasnij, kan ersättas av mindre under loppet av många år (och med hjälpinsatser från USA!) för att det ska vara möjligt att upplösa de nuvarande kollektivjordbruken till mindre (men fortfarande kollektiva) jordbruk. Men om valet bara skulle stå mellan större eller mindre *kollektiva* jordbruk, och även om det alternativet skulle vara möjligt först efter införskaffande av ny

utrustning under loppet av många år, då skulle den anti-stalinistiska revolutionens berg inte ha fött mycket mer än en råtta. Hur som helst visar argumentet att Ryssland inte ens har råd att göra sig av med kollektiviseringen, den mest avskydda och fortfarande mest kontroversiella delen av arvet efter Stalineran.

Inte heller finns någon återvändo när det gäller offentligt ägande och planering.

Inte ens i kapitalistiska länder har vi bevittnat ett enda exempel på hur någon betydande del av ekonomin som under lång tid varit i offentlig ägo har återlämnats i privata händer.[3]

Hela den sovjetiska industrin har byggts upp av staten. Inte minsta privat andel har någonsin förekommit där (med undantag för den intetsägande delen förrevolutionär industri, som också blivit helt återuppbyggd av staten).

Detta faktum ligger djupt förankrat hos det ryska folket. För dem är alla former av privat ägande inom industrin en anakronism lika irrationell som slaveriet eller träldomen är för de brittiska och amerikanska folken.

På detta finns ovedersägliga bevis: ingen av de många politiska grupper som ryska emigranter bildat i väst, och som var och en lovar dyrt och heligt att demolera hela stalinismens struktur ända ner i grunden, vågar i sitt program tala om att avskaffa det offentliga ägandet av industrin. Tvärtom försäkrar de alla i glödande ordalag att bevara det. Om det är så stämningarna ser ut i emigrantmiljön, bland stalinismens offer och andra långtgående motståndare till den, kan man bara föreställa sig hur djupt rotad idén om offentligt ägande är bland folk i Sovjetunionen.[4]

Med offentligt ägande följer planering – i själva verket är de oskiljaktiga. Till och med den allra mest gammalmodige företagaren ”planerar” verksamheten i det egna företaget. Truster och karteller planerar och samordnar produktionsprocessen i de koncerner de kontrollerar. Offentligt ägande leder *ipso facto* till att den nationella industrin blir en enda koncern, som inte går att sköta utan omfattande planering. Metoden kan utsättas för en rad viktiga modifieringar. Den kan vara mer eller mindre byråkratisk, mer eller mindre centraliserad, eller mer eller mindre flexibel och effektiv, men om Ryssland skulle överge planeringen skulle resultatet bli ekonomisk anarki och ruin.

Detta är det arv Stalineran lämnat efter sig, och eftervärlden kan varken skrota det eller komma undan det. Däri ligger storheten hos denna epok. Samtidigt var också eländet och misären av en sådan dignitet att det sovjetiska folket, för att kunna få ordentlig nytta av de bestående landvinningarna, förr eller senare kommer att tvingas gå vidare från stalinismen.

Stalinismen hade sina rötter i Rysslands efterblivenhet, men den har bemästrat efterblivenheten och därmed också på sikt avskaffat sig själv. Under en tid kan den fortsätta att hemsöka Ryssland som ett spöke ur det förflutna. ”Spöket” förfogar ännu över alla maktens materiella redskap och det går inte att säga på vilket sätt och när det kommer att lämna ifrån sig dem, eller, alternativt, vem som kommer att ta dem ur dess händer. Detta är ingen spådom om

[3] Återprivatiseringen av den brittiska stålindustrin under Churchills regering är inget bärande argument, eftersom den nationaliserats mer *de jure* än *de facto* strax innan det konservativa partiet återkom till makten. [Anm 2018: Uppenbarligen misstog sig Deutscher på denna punkt, ty efter Sovjetunionens sammanbrott återupprättades kapitalismen och större delen av industrin reades ut till privatintressen. Denna omvandling fick mycket svåra följder för stora delar av befolkningen, med nedläggning av många företag och omfattande arbetslöshet och misär – MF]

[4] 1945-46 gjorde denne författare, som då var korrespondent för brittiska tidningar i Tyskland, med hundratals intervjuer med ”förflyttade” sovjetmedborgare. Samtliga reagerade med häpen upprördhet över förslaget att offentligt ägande skulle kunna ersättas med privat i Sovjetunionen. Bara medborgare från länder som Ryssland annekterat 1939-40 hyste blandade känslor inför förslaget, eller hade ingen uppfattning.

uppseendeväckande händelser, utan enbart ett konstaterande av den djupa motsättning som håller på att mogna fram mellan, för att använda ett marxistiskt begrepp, den sociala och ekonomiska strukturen och den politiska överbyggnaden i det post-stalinistiska samhället.

Vid en analys av varje långsiktig historisk trend kan den som lever idag, även om han korrekt uppfattat den allmänna inriktningen, aldrig vara säker på hur långt denna trend har kommit vid ett givet tillfälle. Vi har inget sätt att mäta historiens molekylära processer och inte heller kan vi säga när de processerna kommer att smälta samman i en epokgörande händelse. I fallet Ryssland är det än svårare att mäta på grund av att vi bara kan se de grova konturerna och har liten eller ingen insikt alls om den molekylära processen.

Under ett kvartssekel tvingade stalinismen, utan skrupler eller barmhärtighet men ändå med någon form av undertryckt medkänsla, en nation på 160-200 miljoner invånare att ta språnget över den klyfta som skilde träplogens epok från den nukleära energin. Språnget är ännu inte färdigt. Vi kan inte räkna de myriader som landat på andra sidan eller de som blivit kvarlämnade – eller ens de som tvingats ta ett språng ut i förödelsen.

Allt vi vet är att den processen befinner sig i ett långt framskridet stadium. Ryssland kan fortfarande stå upp till anklarna eller knäna i den primitiva magins epok, men landet har inte sjunkit ner till halsen eller öronen som fallet var för ett kvartssekel sedan.

Översättning: *Björn Erik Rosin*

Kapitel 5: Arvet från stalinismen – Utrikespolitiken

Kontrasten mellan Stalintidens början och slut är lika slående när vi betraktar Rysslands inställning till världen och utrikespolitik under denna period.

Man bör komma ihåg att i mitten av 1920-talet hade bolsjevikernas sinnesstämning blivit djupt störd av den ryska revolutionens isolering. De började förlika sig med och anpassa sig till isoleringen, och även yvas över den. Denna stämning fann sitt uttryck i slagordet ”socialism i ett land”, den dogm med vilken Stalin proklamerade den ryska revolutionens självtillräcklighet och tillbakahållande av sig själv. Hädanefter blev fasthållandet vid denna dogm en test av lojalitet med bolsjevismen. Varje avvikelse från den stämplades som förräderi, och de som representerade tidigare dagars revolutionära internationalism stämplades som avfällingar.

Sötebrödsdagarnas ”socialism i ett land” varade fram till andra världskriget.

Under det sena 1920-talet och hela 1930-talet strävade Stalins diplomati, uttryckligen eller underförstått, efter att bevara internationellt *status quo* och stärka Rysslands ställning inom denna. ”Vi vill inte ha en enda meter främmande land” var Tjitjerins och Litvinovs, den tidens två utrikesministrars, grundsats.

”Inte en meter främmande land” kan också sägas ha varit det motto som inspirerande Kommunistiska internationalen [Komintern], som dock fortsatte att hävda att inget land på jorden var den främmande.

Det staliniserade Kominterns huvuduppgift var att utföra politisk vakttjänst åt den ”enda arbetarstaten”, så att bygget av socialismen i ”en sjättedel av jordens territorium” inte skulle störas av kapitalistiskt tryck eller – av revolutionär utveckling i de återstående fem sjättedelarna, vilket skulle kunna göra slut på Sovjetunionens ”fredliga samexistens” med kapitalismen.

De kommunistiska partierna avstod från åtgärder som skulle kunna trassla till det för den sovjetiska diplomatin i dess umgänge med utländska regeringar. De stödde Stalins alla diplomatiska manövrer, antingen indirekt, genom att utöva påtryckningar på de borgerliga regeringarna, eller direkt, genom att öppet stödja de på varandra följande manövrerna med motiveringen att oavsett hur motsägelsefulla de än må vara, uttryckte de också kvintessensen av det internationella proletariatets intressen. Det var inte längre det bolsjevikiska Ryssland som väntade på världsrevolutionen – världsrevolutionen måste nu vänta tills Ryssland hade byggt upp sin socialism.

Det staliniserade Kominterns meritlista är naturligtvis full av fantastiska stridsrop, vilda prognoser om den förestående världsrevolutionen, och de mest rabiata smädelser av alla borgerliga och socialdemokratiska partier. Loggboken innehåller även en del ”kuppartade” incidenter, tillfälliga framstötar i upprorstaktik, och prov på pseudorevolutionär skjutglädje. Det räcker med att här påminna om Kanton-resningen 1927, eller de bombastiska resolutionerna från Kominterns sjätte kongress (1928), som uppmanade alla medlemspartier att rikta huvudelden mot socialdemokraterna som en förberedelse för ett förestående angrepp på världskapitalismens bastioner.

Men dessa skenmanövrer förändrar inte huvudtrenden i Sovjets och Kominterns politik. De kommunistiska anhängarna kunde inte hållas inaktiva för obestämd tid utan att deras moral bröts ned. När generalstaben inte kunde låta dem föra äkta strider, måste den åtminstone tillåta några skenfäktningar. Behovet av sådana var desto mer påträngande ju mer de kommunistiska leden blev medvetna om att de beordrades att antingen göra drängtjänster åt ”klassfiender” eller enbart låta tiden gå. Kominterns ”ultra-vänsteristiska” vändningar kom som regel

efter perioder av ”högerpolitik”, som vanligtvis hade lämnat en eftersmak av självförnedring i gräsrötternas munnar.

Men närhelst den sovjetiska diplomatin var inbegripen i allvarliga kontakter med utländska makter, då avbröt Komintern alltid sina skenfäktningar och bytte tillbaka till en högerinriktad, ”opportunistisk” politik, som man ibland höll fast vid med självmordsaktiga konsekvenser. Detta var fallet med Kinas kommunistiska parti 1925-7, som på Stalins order förblev underordnat Guomindang fram tills Chiang Kai-shek beordrade massaker på kommunisterna, och även under själva massakern. Detta gällde även de franska och spanska kommunistpartierna under folkfronterna 1936-8, när politiken för att få till stånd ”kollektiv säkerhet” och en anti-Hitler-allians med väst krävde att gräsrötternas radikalism i folkfronterna hölls i schack. Sedan, under tiden för Ribbentrop-Molotov-avtalet (1939-1941), försökte Komintern få världens arbetande klasser att acceptera detta avtal genom att säga att det inte var det Tredje riket, utan Frankrike och Storbritannien som var deras främsta fiender. Vid nästa vändning blev Komintern språkrör för den antifascistiska Stora alliansen, fram till dess Stalin, angelägen om att bevisa sin tillförlitlighet för Churchill och Roosevelt, tidigt en morgon i april 1943 steg upp och ”högg sönder ved till brännoffret”.[*] Till skillnad från den bibliska Isak på väg till berget Moria, frågade Komintern inte ens ”Var är fåret som ska offras?”

Var Stalin då den världsrevolutionens stora sabotör och förrädare, som Trotskij såg honom som?

Ja och nej. Han gjorde verkligen sitt bästa för att förstöra revolutionens möjligheter utomlands – i den ryska revolutionens heliga egoisms namn. Men hur verkliga och viktiga var dessa möjligheter mellan de två världskrigen? Trotskij såg perioden som en följd av stora, men missade revolutionära möjligheter. Periodens historiker kan inte vara så säker på de latenta möjligheterna. Han kan bara bedöma dess aktualitet, inte dess möjlighet.

Stalin utgick från det antagandet att det inte fanns några utsikter för en kommunistisk seger i väst eller i öst. Om detta var korrekt, då offrade han inte världsrevolutionen som sådan till det bolsjevikiska Rysslands självviskhet, utan bara världsrevolutionens skugga. Han trodde att genom att bygga den sovjetiska ”socialismens fästning” gjorde han det enda bidrag till världsrevolutionen som kunde göras på den tiden. Denna övertygelse tillät honom att behandla arbetarrörelsen i världen med gränslös cynism och förakt.

Han hoppades att ”socialism i ett land” skulle bli hans livsverk och hans partis filosofi för en hel historisk epok.

Denna epok tog slut mycket tidigare än han väntat. Den bringades till slut av andra världskriget och dess efterdyningar, där dynamiken hos den sovjetiska staten och den verkliga sociala jäsningen i världen samverkade för att börja ett nytt och betydelsefullt revolutionens kapitel.

Konservativt sinnade i väst har i Stalin sett den onda konspiratören, ansvarig för alla revolutioner i vår tid. Detta därför att för den konservative är revolutionen alltid ett resultat av komplotter och konspirationer. En opartisk historiker kommer att se en något mer komplex bild av detta kapitel i Stalins karriär. Han kommer att konstatera att Stalin under de sista tio åren av sitt liv kämpade desperat och fåfängt för att rädda sin själv-tillbakahållandets politik, eller det som återstod av den, ur tidens stormar.

När han 1939-1940 skickade sina arméer till de baltiska länderna och till Polens ukrainska och vitryska gränser lät han sig vägledas av ortodoxt strategiska motiv, inte av den internationella revolutionens intressen. Han försökte förvägra Hitler dessa uppmarschområden för ett angrepp på Ryssland.

---

[*] Förf. syftar här på upplösningen av Komintern (som formellt meddelades 22 maj). – *Ö anm*

Han kunde inte och ville inte riskera att lämna de små baltiska staterna som självständiga buffertar mellan sina och Hitlers krigsmaskiner. Han var tvungen att införliva dem i Sovjetunionen – annars, det var han övertygad om, skulle de absorberas av Stor-Tyskland. Men Sovjetunionen kunde inte effektivt uppsluka dessa länder utan att bringa deras regimer i överensstämmelse med sin egen. Så Stalins pansarbrigader rullade fram till Östersjökusten och till floden Bug för att ockupera strategiska utposter; men de bar revolution i sina stridsvagnstorn.

Även då åberopade Stalin tsarernas äganderättshandlingar för den annekterade marken och påstod sig att bara till Ryssland ha återfört hennes gamla fädernearv. Han var fortfarande angelägen att låta förstå att detta avsteg från själv-tillbakahållandet bara var tillfälligt och av lokal karaktär; och att det hade dikterats av nationellt ryska, inte internationella revolutionära motiv.

Sedan återgick han till själv-tillbakahållande. Detta var grunden för hans samarbete med Roosevelt och Churchill under kriget. Sovjets tillbakahållande av sig självt var själva förutsättningen för den gemensamma allierade politiken, som tecknades ned i paragraferna och artiklarna i avtalen från Teheran, Jalta och Potsdam

Men dessa avtal fördelade även intressesfärer mellan de allierade; och hela östra och stora delar av Centraleuropa tilldelades det segrande Ryssland. Det bestämdes att det skulle bli Rysslands inflytelsesfär, inte kommunismens. När man ser tillbaka förefaller västs stora statsmän att ha varit utomordentligt kortsynta när de trodde att Rysslands personlighet sålunda kunde delas upp och dess nationella maktlystnad särskiljas från dess sociala och politiska åskådning. Men denna illusion förekom inte bara på Roosevelts och Churchills sida. Den delades också av Stalin.

Det kan naturligtvis hävdas att Stalins agerande under kriget bara var spel för gallerierna, och att alla högtidliga löften om icke-inblandning i grannländernas inre angelägenheter var stoft som kastades in i ögonen på de allierade. Å andra sidan lånade Stalins gärningar vid den tiden tyngd åt hans löften. Hade det inte varit så, hur skulle man då förklara den märkliga omständigheten att Churchill, inspiratör av de anti-bolsjevikiska korstågen 1918-1920 och den framtida författaren till Fulton-talet, så sent som mot i slutet av 1944 kunde säga i underhuset:[*]

> ”… marskalk Stalin och sovjetledarna vill leva i uppriktig vänskap och jämlikhet med de västerländska demokratierna. Jag känner också att deras ord är ett orygglgt löfte. Jag känner ingen regering som mer trofast står vid sitt ord, till och med på sin egen bekostnad, än den ryska sovjetregeringen. Jag vägrar bestämt att här inlåta mig på en diskussion om ryssarnas uppriktighet.”

Poängen är att både Churchill och Roosevelt hade påtagliga bevis för att Stalins politik i själva verket syftade till ett tillbakahållande av hans land. De såg Stalin handla, inte bara tala, som vilken nationalistisk rysk statsman som helst skulle ha gjort i hans ställe – de såg honom liksom avklädd hans kommunism. Han närmade sig problemen med det ryska inflytelseområdet på ett sätt som var ägnat att tillfredsställa nationalistiska ryska krav och strävanden och som undergrävde möjligheterna för kommunistisk revolution i dessa områden.

Han ämnade utkräva, och utkrävde sedan också, omfattande skadestånd från Ungern, Bulgarien, Rumänien, Finland och Östtyskland. Han visste att detta skulle göra både orden kommunism och namnet Ryssland förhatliga för folken i dessa länder vilka det inte ens föll in att göra någon skillnad mellan dessa bägge. Med en nit som hade varit värt ett bättre ändamål vidhöll han sina krav på att avstycka områden från Polen, Ungern och Tyskland och köra bort miljoner medborgare i dessa länder från sina hem.

---

[*] Citatet är i själva verket från ett tal som Churchill höll 27 **februari 1945** (”Resultat av tremaktskonferensen” i Jalta) – *Red*

Från Stalins synpunkt var denna politik vettig endast om han antog att borgerliga regimer skulle överleva i alla dessa länder, dvs. om han inte hade några planer på att påtvinga dem kommunistiska regimer. Om han hade betraktat dessa länder som framtida provinser i sitt imperium, skulle det ha varit höjden av dårskap från hans sida att framhärda i att på det mest obevekliga sätt uttaxera betungande skadestånd och framtvinga folkfördrivningar. Han förväntade sig naturligtvis att det segrande Ryssland skulle åtnjuta en position av diplomatisk och ekonomisk dominans i grannländerna som var styrda av ”vänskapligt sinnade regeringar”, för att citera den fadda kliché som då var på modet. Men han förväntade sig också att dessa regeringar huvudsakligen skulle förbli borgerliga.

Ett faktum som framträder lika klart från de inre bevis som Stalins egna åtgärder ger och från många memoarer av västerländska statsmän, är att Stalin allvarligt underskattade den revolutionära jäsning som höll på att genomsyra Europa och Asien mot slutet av kriget och efteråt. I sina kalkyler tog han heller ingen hänsyn till den, eller om han gjorde det, tog han för givet att han genom sina kommunistiska partier skulle kunna behärska och dämpa jäsningen. Han såg på världen efter 1945 genom prismat från eran före 1939.

Tillståndet i världen under årtiondena mellan krigen hade övertygat honom om att han hade haft rätt hela tiden när han bortsett från eller ignorerat den utländska kommunismens revolutionära möjligheter; och han fortsatte att ignorera dem. Han såg varje utländsk nation som ett bålverk av social och politisk konservatism. Han försökte övertala Roosevelt att den överväldigande majoriteten fransmän var lojala mot Pétain. ”Kommunismen passade Tyskland som en sadel passar en ko” – med denna sarkastiska fras uttryckte han till den polska politikern Mikolajczyk sin syn på Tysklands revolutionära möjligheter. Han uppmanade de franska kommunisterna att rätta sig efter General de Gaulle vid en tid då de var den främsta drivkraften bakom den franska motståndsrörelsen. Han uppmanade de italienska kommunisterna att sluta fred med huset Savojen och med marskalk Badoglios regering, samt att rösta för att återupprätta Mussolinis Lateranfördrag med Vatikanen. Han gjorde sitt bästa för att förmå Mao Zedong att komma överens med Chiang Kai-shek, därför att han, som han sade i Potsdam, trodde att Guomindang var den enda kraft som var kapabel att styra Kina. Han protesterade ilsket mot Tito på grund av dennes revolutionära strävanden, och krävde hans samtycke till att återupprätta monarkin i Jugoslavien.

Ingenting kan sammanfatta Stalins sinnesstämning bättre än följande krigstidsdialog med Tito:

”Var försiktig, [säger Stalin] bourgeoisin i Serbien är mycket stark!”
”Kamrat Stalin, [säger Tito] Jag håller inte med ... bourgeoisin i Serbien är mycket svag.”
”Bourgeoisin är mycket stark!” Inte bara i Serbien utan i Kina, Polen, Rumänien, Frankrike, Italien – överallt!

Detta kan ha varit nyckelpunkten i Stalins politik.

Han stirrade med misstro och rädsla på revolutionens stigande tidvatten som hotade att skölja bort den ”socialism i ett land”-klippa på vilken han hade byggt sitt tempel. Denna så kallade marxismens och leninismens profet framstod just då som den mest konservativa statsmannen i världen.

Han var fortfarande övertygad om att han kunde hejda det stigande tidvattnet – han svingade fortfarande trollspöet som gjorde dessa tidvattens ebb och flod. Det föll honom inte in att trollspöet kunde brytas i hans händer och att dess fragment snart kunde kastas hit och dit av samtidshistoriens strömmar och motströmmar.

Hur det stalinistiska själv-tillbakahållandet senare havererade, dels av krafter bortom Stalins kontroll och dels av Stalin själv, är en komplex historia som här bara kan sammanfattas kortfattat.

Den jugoslaviska revolutionen tillfogade Stalins politik det första dräpande slaget. Under Teheran-Jalta-förhandlingarna hade inte Jugoslavien tilldelats den sovjetiska intressesfären – det skulle utgöra en gränszon mellan den brittiska och den ryska sfären. Stalin var alltså dubbelt angelägen om att hålla de revolutionära krafterna i Jugoslavien i schack, ty deras övertag äventyrade relationerna med de västallierade. Länge smutskastade han Titos partisaner och lovprisade Draža Mihailović's kontrarevolutionära četniker som det antinazistiska motståndets förmenta hjältar. Den förbittrade Tito, som fortfarande var en av det stalinistiska Kominterns mest trogna agenter, bönföll honom: ”Om du inte kan skicka hjälp, så hindra oss åtminstone inte.” Stalin, så berättar Tito, ”stampade i vredsmod” och försökte förmå Tito att gå med på att inte bara återupprätta monarkin, utan även godta en eventuell brittisk ockupation av Jugoslavien, som skulle ha säkrat monarkins överlevnad. Sedan, i Jalta, tvingade han in Tito i en koalition med den gamla regimens män, ett beslut som enligt Tito, ”provocerade fram den djupaste indignation bland anhängarna till den nationella befrielserörelsen i Jugoslavien”. Titos oregerliga revolutionära rörelse utgjorde för Stalin ett ”knivhugg i Sovjetunionens rygg”.[1]

Stalins ”vrede” och ”ilska” är lätt att förstå. Det gick upp för honom som en chock att han höll på att tappa kontrollen över den revolutionära jäsningen och t o m över sina egna kommunistiska partier. Han hade varit övertygad om att han när som helst skulle kunna använda dem som bönder i sitt stora diplomatiska schackspel. Dessa bönder visade nu ett eget liv och började spela sitt eget spel. Den stora schackmästaren, förvirrad och ursinnig, kunde inte ens komma åt dem. För det första fanns de berörda kommunistpartierna inte alltid inom hans räckhåll. För det andra måste han rädda sitt rykte som världskommunismens vän, inspiratör och ledare – han hade inte råd med ett öppet svek. Han var tvungen att ge vika för böndernas vilja och sedan låtsas att det var han som flyttat dem.

Detta gav oundvikligen djupa sprickor i den Stora alliansen. Var det kanske trots allt Stalin som flyttade bönderna? Roosevelt och Churchill började undra; och de gjorde sig beredda och gjorde sina egna motdrag. Var det kanske trots allt Stalin, kan vi fortfarande fråga oss? Även nu, åtta eller nio år senare, är det fortfarande omöjligt att säga exakt vad som hände i varje enskilt fall. ”Olyckshändelsen” med Titos brytning med Moskva har dragit satt ljuset på några viktiga episoder i Stalins kamp för att bevara själv-tillbakahållandet, som annars skulle ha förblivit dolda i arkiven för en lång tid framöver. Hur många sådana incidenter som rör andra östeuropeiska länder är fortfarande gömda?

Vad som är säkert är att när Stalin motvilligt började identifiera sig med den utländska kommunismens ökande styrka, började också hans västerländska allierade att identifiera honom med dessa krafter. Den Stora alliansen ersattes av den Stora fiendskapen. Stalin sökte därefter återförsäkring mot väst; och kommunistiska regimer i den ryska intressesfären kunde åstadkomma det. Och då var det utan tvekan han som flyttade bönderna.[2]

Detta avsteg från själv-tillbakahållandet berodde dock inte bara på nya internationella spänningar, utan också på den revolutionära dynamikens latenta krafter inom Sovjetunionen. Den Stora alliansen hade hållit dessa krafter i schack; upplösningen av alliansen frigjorde dem.

---

[1] *Tito Speaks* av V. Dedijer.

[2] Enligt Tito beslöt Stalin slutligen att ställa Östeuropa under nära rysk kontroll 1947, vid den tidpunkt då Trumandoktrinen proklamerades.

Driften att göra revolution utomlands ”på bajonetter” lever i varje revolutionär stat som först har tvingats att försvara sig mot en utländsk angripare och sedan skicka sina arméer för att erövra angriparens land och besittningar. I Napoleons Frankrike var driften ännu starkare än i Stalins Ryssland. I båda fallen kom arméer som växt fram i revolutionens atmosfär att dominera och administrera länder där den gamla regimen fortfarande var intakt. Hemma hade officerare och manskap fått lära sig att avsky den gamla regimens härskande klasser, institutioner, seder och bruk. Sedan beordrades de att med förbindliga leenden bemöta samma gamla härskande klasser i de erövrade länderna, för att med objektiv opartiskhet övervaka deras institutioners verksamhet, och anpassa sig till främmande seder och bruk. Det var ett nästan omöjligt krav.

Stalins generaler och överstar hade från unga år insupit hat och förakt mot kapitalistiska företag; de hade fått lära sig att tänka på borgerliga och socialdemokratiska partier som oförsonliga fiender, och hade betingats att tänka och agera inom ramen för ett enpartisystem. Är det då att undra på att de militära cheferna för Sachsen, Brandenburg, Ungern, Bulgarien och Rumänien var föga benägna att administrera dessa länder på ett sådant sätt som gör det möjligt för kapitalistiska företag att fungera som vanligt och för icke-kommunistiska partier, vars ledare inte ens döljer sitt hat och förakt för de kommunistiska erövrarna, att obehindrat bedriva sin verksamhet?

Från början var de sovjetiska militära befattningshavarna fångade i en konflikt mellan sina egna invanda föreställningar och sina nya arbetsuppgifter. De kunde inte uppriktigt utföra dessa uppgifter utan att förråda sin uppväxt och livsåskådning, eller ens att bli illojala mot sin egen regering, vilket en del av dem blev. Om de skulle förbli lojala stalinister, var de tvungna att behandla kravet på ”icke-inblandning i inre angelägenheter” som rena låtsasleken. Det skulle ha varit ett mirakel om de hade kunnat bringa sina egna sinnen i samklang med dessa krav; men inte ens en totalitär regim kan åstadkomma psykologiska mirakel hos sina medborgare. [3]

Stalin kunde uppriktigt lova att han inte skulle sträva efter att införa kommunismen i de ockuperade länderna, men de män som var anförtrodda att genomföra detta löfte på plats kunde bara agera på ett sätt som fick hans ord att låta som avsiktliga osanningar.

Således samverkade minst tre faktorer för att omintetgöra Stalins politik för själv-tillbakahållande: äkta revolutionär jäsning utomlands; den revolutionära drivkraften i Stalins egna arméer; och manövrerande för positioner bland de allierade vilket snabbt förvandlas dem till potentiella fiender.

Kommunismens utbredning underlättades av det faktum att USA en kort tid efter kriget, delvis genom att förlita sig på sitt monopol på kärnvapen och delvis som ett svar på folklig pacifism, upplöste sina arméer och lämnade endast en symbolisk ockupationsstyrka i Europa. Stalin visste nu att han skulle kunna gå vidare med att upprätta kommunistiska regimer, utan att riskera att Ryssland utsattes för en effektiv vedergällning från väst. Hade han haft någon grund för att frukta en sådan vedergällning, då skulle han knappast ha riskerat att avvika från politiken med själv-tillbakahållande.

Hittills var kommunismens utbredning fortfarande begränsad till de länder som hade tilldelats till den sovjetiska intressesfären genom överenskommelse mellan de allierade – Jugoslavien var det enda undantaget. Villkoren för Teheran-Jalta-Potsdam-överenskommelserna hade varit så dåligt definierade och vaga att Stalin fortfarande kunde hävda att han agerade inom ramar-

[3] Redan i början av 1946 uppfattade författaren denna konflikt i Österrike och beskrev den i en serie artiklar. Han såg samma konflikt, men i motsatt riktning, i de brittiska och amerikanska zonerna, där de militära befattningshavarna som hade varit business-män i det civila livet gav utlopp för sin avsky mot den allierade ockupationspolitiken som till en början hade en svagt socialistiskt anstrykning.

na för sina rättigheter och att det var västmakterna som illegitimt försökte blanda sig i den sovjetiska zonens inre angelägenheter. Än en gång försökte han gå tillbaka till självtillbakahållande, det vill säga inneslutning inom ett område som utvidgats genom överenskommelser med de västallierade. Han var fortfarande övertygad om att en revolutionär utveckling utanför det området skulle störa eller rubba den maktbalans som var ett resultat av kriget. Han ignorerade de hårt ansatta grekiska kommunisterna; och han uppmanade burdust Tito att dra tillbaka stödet till dem. Han trodde att han fortfarande kunde vifta med sitt trollspö, sprucket och kluvet som det trots allt var, och på så sätt göra det möjligt för honom att kontrollera revolutionens tidvatten.

Då, 1948-9, bröts till slut trollstaven i hans händer. Den kinesiska revolutionen hann upp honom; och i ett slag försattes hans beräkningar ur balans och rubbade hela det internationella *status quo*.

I februari 1948 anförtrodde Stalin till Kardelj, Titos utrikesminister, att han efter kriget ”rakt på sak” hade sagt till Mao Zedong att den kinesiska revolutionen ”var utsiktslös”, att Mao måste ”sluta ett *modus vivendi* med Chiang Kai-shek ... gå med i Chiang Kai-sheks regering och upplösa [den kommunistiska] armén”. Med en orientalisk listighet som matchade Stalins egen, lyssnade Mao vördnadsfullt, nickade gillande, och struntade i Stalins försiktiga visdomsråd, behöll sina arméer, byggde upp nya, och ledde den kinesiska kommunismen till seger.

Men Stalins roll i den kinesiska revolutionen var något mer komplicerad än vad hans egna förtroenden till Kardelj antyder.

Efter Japans kapitulation överlämnade de ryska arméerna i Manchuriet och norra Kina japansk krigsmateriel till Maos partisaner. Utan dessa förråd skulle inte Mao ha kunnat hålla stånd mot Chiang Kai-shek, vars soldater var utrustade och stödda av USA. Således gav det stalinistiska Ryssland ett direkt materiellt bidrag till den kinesiska kommunismens seger.

Därmed återstår det märkliga faktum att Stalin först hjälpte till med att utrusta Maos arméer för att sedan uppmana Mao att upplösa dem. Hur kan denna paradox förklaras?

Psykologiskt och moraliskt var det nästan omöjligt för de sovjetiska trupperna i Manchuriet och norra Kina att förhindra Maos partisaner tillträde till den japanska arméns vapenförråd. Partisanerna bemäktigade sig dessa förråd på eget initiativ och försök att hindra detta kunde ha lett till sammandrabbningar. Än en gång blev Stalin tvungen att kapitulera för den sovjetiska statens revolutionära dynamik och till sitt eget kommunistiska rykte.

Och återigen var han fortfarande övertygad om att han bara beväpnade sin bonde, inte en kraft som skulle göra sin egen revolution. En stark kommunistisk armé i norra Kina kunde vara ett användbart instrument för påtryckningar mot Chiang Kai-shek och USA – ett förhandlingsobjekt som kunde offras. När Stalin trodde att ögonblicket var inne för att offra det sade han till Mao att lägga ned vapnen och att underkasta sig Chiang Kai-shek. Men återigen spelade ”bonden” sitt eget spel.

I februari 1948 medgav Stalin sitt ”misstag” under den kinesiska revolutionen till Kardelj. Men sex månader senare, strax innan den sista fasen av inbördeskriget, upprepade han detta ”misstag” och gjorde ett sista försök att hålla Mao tillbaka.

> ”Så sent som i juli 1948 varken förväntade sig eller önskade ryssarna en omedelbar kommunistisk seger i Kina. Denna månad höll det kinesiska kommunistpartiet en konferens för att diskutera planerna för den kommande höstkampanjen. Rådet från Ryssland var att under det kommande året fortsätta gerillakriget för att försvaga USA, som väntades fortsätta att sända vapen till Kina för att stödja Guomindang. Ryssland motsatte sig alla planer på att avsluta inbördeskriget genom att ta de

stora städerna. Det ryska rådet förkastades av denna konferens, den motsatta politiken antags ... ” [4]

Överflyglad av den kinesiska revolutionen, måste Stalin hålla efter den, godkänna den, erkänna faderskapet till den, och ge den hela sin ideologiska ömhet. Denna ömhet måste vara desto mer översvallande eftersom barnet mycket väl visste vilka desperata försök ”pappa” hade gjort för att få till stånd en abort.

Statsmän i väst trodde med detsamma på Stalins faderskap och svalde med hull och hår hans uppvisande av föräldradygder. T o m efter Stalins död sade John Foster Dulles att ”I Asien har Stalins planer, som utarbetades för tjugofem år sedan, nått en dramatisk framgång genom det kommunistiska inbördeskriget”. Om detta vore sant, skulle Stalin verkligen förtjänat att kallas det största politiska geniet i historien. Men det är inte sant.

Illusionen att Stalin hade makt att med påbud både göra och omintetgöra revolutioner underblåstes av det faktum att de segerrika kommunistpartierna slöt sig till Ryssland och underkastade sig Stalinkulten. För Stalin var denna anhopning av makt under hans konflikt med väst naturligtvis mycket välkommen; och det smickrade honom att vara den Uppstigande solen över halva Europa och halva Asien, och inte bara över Ryssland. De kinesiska och östeuropeiska kommunisterna fylkade sig kring honom eftersom han för dem fortfarande representerade oktoberrevolutionens traditioner som hade inspirerat den internationella kommunismen. Ett ännu mer avgörande motiv var deras rädsla för de inhemska kontrarevolutionära styrkorna, eller för den kontrarevolutionära potentialen i västs politik, eller för båda. De kommunistiska partierna vid makten ansåg, att i en delad värld kunde de inte stå på egna ben; att de var tvungna att luta sig mot Ryssland, och acceptera Stalinkulten. Och detta gjorde de, oftare än inte, med bävande hjärta och onda aningar; och de var tvungna att offra en del av sina egna ledare till stalinismens Molok.

Enbart Tito vågade göra uppror (ganska sent på dagen), eftersom han kunde lita på ett starkt stöd i sitt land, och även därför att han hoppades finna säkerhet i en neutral vrå mellan de två blocken. De andra kommunistiska ledarna hade varken Titos självförtroende eller hans illusioner. Några av dem hade en påtaglig känsla för sin egen svaghet hemma, och ingen tycktes tro att det skulle vara möjligt för dem att överleva i ett ingenmansland mellan öst och väst. Händelsevis gjorde både väst och öst sitt yttersta för att krympa ingenmanslandet, vilket resulterade i att samtidigt som Stalin av misstag arbetade länge och hårt för att producera många Tito, gjorde väst sitt bästa för att se till att han inte skulle åstadkomma mer än en.

På detta sätt skapades stalinismen stora rike, som sträcker sig från Elbe till Kinesiska havet och bebos av nästan 800 miljoner människor, fem gånger så många som Rysslands befolkning vid Stalintidens början. Till en början fanns ingen plan för denna gigantiska struktur. Den sköt i höjden medan den förmenta mästerbyggaren led täta anfall av tankspriddhet. Byggnaden växte till synes av sig själv genom en rad historiska ”olyckor”, genom vilken tidens revolutionära strömning utförde sitt arbete.

Stalin hade varit villig att nöja sig med ”socialism i ett land”. Han hade velat hålla sig till Ryssland och avstå från att komma på kant med omvärlden genom internationella revolutionära strävanden. Det enda som han hade förväntat sig i gengäld var att omvärlden skulle lämna honom i fred med sitt Ryssland. Men tidens stormar tvingande ut Ryssland ur sitt nationella skal och utlöste de revolutionära utbrott som drev bort Stalin från hans reträtt, och

[4] Citatet är från en rapport i *The Times* (27 juni 1950) från en särskild korrespondent som återvänt från Peking. Denna rapport har oberoende kontrolleras mot en annan källa som står i ganska nära kontakt med de kinesiska kommunistledarna. Den allmänna redogörelsen för samspelet mellan inhemska kinesiska faktorer och den sovjetiska politiken under den kinesiska revolutionen baseras på en av författarens nyligen genomförd studie av kinesiska kommunistiska källor, maoistiska och trotskistiska.

lyfte upp honom till den svindlande berömmelsens höjder varifrån han tvingades slunga en utmaning till världen.

Som ett uttryck för bolsjevismens isolering och självisolering, hade stalinismen varit död och begraven långt innan Stalin dog. Det kom på Stalins egen lott att göra det liktal över ”socialism i ett land” som borde ha hållits för länge sedan, för det är vad hans sista offentliga tal på nittonde partikongressen i oktober 1952 handlade om. I det återkallade han de fjärran dagar då Sovjetryssland hade varit den internationella kommunismens enda ”stötbrigad”, och han välkomnade och prisade de många nya ”stötbrigaderna” i Europa och Asien, som sedan dess hade tagit plats vid Rysslands sida.

Men även i detta skede försökte han undkomma konsekvenserna av ett öde, som han fruktade kunde förstöra om inte honom själv, men väl det vidsträckta rike som han lämnade efter sig.

Han försökte återuppliva sin gamla formel kommunistiskt själv-tillbakahållande. Men det var ett själv-tillbakahållande ”på en högre nivå”, som han själv skulle ha uttryckt det – ”socialism i en tredjedel av världen” i stället för i ett land.

Han hade kommit att inse att en ytterligare ökning av kommunismen med största sannolikhet skulle leda till ett världskrig, som Ryssland inte var redo för. Det är svårt att ange den sista kritiska punkten i utvecklingen av hans politik. Det kan vara Korea-kriget som gav honom en varningssignal om de faror som hotade i framtiden. Men det är inte säkert att initiativet att försöka föra kommunismen till södra Korea hade kommit från Stalin – det kan ha kommit från Mao. Hur som helst, under Koreakriget strävade Stalin efter att åstadkomma ett internationellt dödläge som skulle tillåta hans läger att hålla sina ställningar utan att dra sig tillbaka, men också utan att avancera.

Han var angelägen om att hans sida, som hade svalt så mycket mer än han hade avsett, skulle få den tid som behövdes för matsmältningen. Han var inte den typ av erövrare som försöker bota matsmältningsbesvär genom att svälja mer.

Han uppskattade att Ryssland behövde två decennier eller så för komma ikapp och gå förbi Förenta staterna industriellt, för att uppnå en levnadsstandard som skulle säkra folklig belåtenhet, för att höja Östeuropa till en industriell nivå överlägsen Västeuropa, och för att göra det möjligt för det kommunistiska Kina att utveckla sina ekonomiska resurser till den nuvarande ryska standarden.

Han trodde att när dessa mål hade uppnåtts, skulle kommunismens dragningskraft ha blivit så överväldigande att ingenting kunde hindra hela Europa och Asien från att bli kommunistiskt. Han såg att det i första hand var den amerikanska ekonomiska överlägsenheten, som verkade genom Marshallplanen och de ömsesidiga säkerhetsorganen, som hade besegrat kommunismen i Västeuropa utan särskilt mycket direkt politiskt ingripande av USA. Å andra sidan hade Ryssland, på grund av sin ekonomiska underlägsenhet, hävdat sin övermakt i Östeuropa i första hand med direkt användning av politisk och till och med militär styrka. Han hade varit tvungen att skicka ut sin politiska polis för att bekämpa ”dollardiplomatin”.

I det som vi kan anta att ha varit Stalins vision för åren 1965-1970 så är bilden den omvända. Han såg ett självförsörjande block av 800 miljoner människor, som arbetande inom ramen för en integrerad planekonomi, vilken inom sinom tid skulle kunna producera en sådan rikedom och uppnå en så hög levnadsstandard att kommunismen kunde lita på sin ekonomiska överlägsenhet snarare än på politiskt eller militärt tvång, medan det stagnerande eller ruttnande borgerliga väst skulle förlora sin attraktionskraft och komma att förlita sig mer och mer på våldsanvändning.

Stalin ansåg tydligen att det för att uppnå detta mål på det hela taget var värt besväret för kommunismen att under tiden föra en politik av själv-tillbakahållande inom sin tredjedel av jordklotet, särskilt som de som härskande i de andra två tredjedelar föresatt sig att tillbaka-hålla den.

Dessa idéer kan läsas mellan raderna i Stalins senaste publicerade skrifter (”Socialismens ekonomiska problem i Sovjetunionen”). I dessa gick han hårt åt de ultravänsterister, utopister och äventyrare, som han kallade dem, som blivit ”yra” av Sovjets ekonomiska makt. Mot deras åsikter, insisterade han på att lösningen av Sovjetunionens viktigaste ekonomiska problem var ett långsiktigt arbete. Tid, tid och åter tid krävdes. Den outtalade men ofrån-komliga slutsatsen av hans argument var att Ryssland i sin utrikespolitik måste räkna med ett långt, mycket långt andrum.[*]

Det kan antas att han pläderade för dessa idéer i detalj och överlämnade dem till sina ryska efterträdare, till Mao Tse-tung, och till några utvalda kommunistiska ledare i Östeuropa.

I hans sista skrifter kan man nästan höra ekot av de debatter som Stalins åsikter framkallade i hans omgivning. ”Men kommer väst att ge oss ett sådant andrum?” var en uppenbar invänd-ning. En annan verkar ha resonerat enligt följande: ”Skulle det inte vara mer realistiskt att anta att kriget inom en snar framtid är oundvikligt? Och att Ryssland, som i andra världs-kriget, inte skulle ha borgerliga allierade som man var tvungen att göra politiska eftergifter till? Skulle det inte därför vara bättre att i självbevarelsens intresse driva på världsrevolu-tionen och uppmuntra till ytterligare kommunistisk expansion?”

Sådana argument och invändningar besvarade Stalin med ett uttryckligt och eftertryckligt nej. Offentligt och utförligt hävdade han att de kapitalistiska länderna skulle skära halsen av varandra i stället för att angripa Ryssland. Krig mellan de kapitalistiska länderna var fort-farande ”oundvikliga”, sade han, men deras gemensamma korståg mot det kommunistiska blocket var det inte. Argumentationen var i sig haltande och skolastisk, som Stalins argumentation ofta var. Men i detta sammanhang hade den en bestämd innebörd och efter-strävade ett praktiskt syfte. Det var ett argument för att köpa andrum från väst, till priset av kommunistiskt självtillbakahållande.

Således kan Stalins sista skrifter betraktas som hans politiska testamente. I själva verket sade han till sina arvingar: Ni är i besittning av en tredjedel av världen. Behåll den, bevara den, och bygg upp den till en makt som så småningom kommer att skrämma alla era fiender. Se under tiden upp för brushuvuden och äventyrare. Ta inga risker. Kasta er inte in i revolutionära äventyr där ni kan förslösa det som ni behärskar.

I denna sluga försiktighet förblev Stalin trogen sig själv till slut. Under hans livstid gav honom historien ibland rätt, men mer än en gång gäckade den hans försiktighet och gjorde honom till den märkligaste av äventyrare. Kommer historien kanske för sista gången att postumt gäcka hans försiktighet? Kommer Stalins efterträdare att vilja fullfölja hans politiska testamente?

Översättning: *Martin Fahlgren*

[*] Se Stalins sista ord där Deutscher diskuterar de ekonomiska frågor som Stalin behandlade i sin skrift. *Ö anm*

Lästips

På marxistarkivet finns flera andra Deutscher-texter om utvecklingen i Sovjet före och efter Stalins död:

Svar till kritiker – Deutscher går i svaromål mot kritik av boken *Ryssland efter Stalin*

Stalin – Deutschers berömda Stalin-biografi

Stalins sista ord (1953)
Den ofullbordade revolutionen 1917-1967 (bok)

Chrusjtjov om Stalin (1956) – om Chrusjtjovs ”hemliga” tal vid SUKP:s 20:e kongress
Den stora utmaningen - Utvecklingstendenser i sovjetisk politik (1959)
Sovjetunionen efter Stalin (1956-1967) – artikelsamling

Deutscher syn på Sovjetunionen har utsatts för kritik, inte bara från stalinistiskt och maoistiskt håll (vilket inte är så märkligt), utan även av författare som har rötterna i den trotskistiska traditionen. För en översikt, se Deutscher-debatten av Marcel van der Linden. Se vidare:
Tony Cliff: Vid vägs ände – Deutschers kapitulation till stalinismen
Peter Sedgwick: Tragikerns tragedi: Ett bokslut över Isaac Deutscher
Max Shachtman: Deutschers Stalin (utgår från Stalin-biografin)

Andra texter om Sovjet

Det urval texter som nämns i det följande innehåller även länkar till andra texter av intresse.

Pierre Broué: Anmärkningar om bolsjevikpartiets historia

Stalin-epoken:
Kenth-Åke Andersson: Om Moskvarättegångarna
Viktor Danilov: Stalinismen och det sovjetiska samhället

Det stalinistiska arvet. En antologi sammanställd av Tariq Ali

Chrusjtjov-epoken:
Martin Fahlgren: Chrusjtjovs tal 50 år och Chrusjtjovs väg till makten
Roy Medvedev: Nikita Chrusjtjov

Sovjetepoken i ett historiskt perspektiv:
Perry Anderson: Två revolutioner (jämför Sovjet och Kina)
Eric Hobsbawm: ”Realsocialismen”